

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра міжнародних відносин та суспільних комунікацій
Кафедра історії України**

**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПРОСВІТНИЦЬКІ
ПРАКТИКИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий магістерський

Виконав:

студент VI курсу, групи _____
Гулейчук Олександр Ігорович

Керівник:

к.і.н., ас. Христан Н.М.

Рецензент:

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від «__» _____ 2023 р.

Зав. кафедри _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерську роботу присвячено Агатангелу Кримському – талановитому письменнику, вченому-орієнталісту, перекладачу, громадському діячу, одному з Фундаторів Академії наук України. Наголошено, що поезія, просвітництво й наука – це два могутні крила таланту невтомного українського інтелектуала на теренах рідної та світової культури. Проаналізовано життєвий та творчий шлях А. Кримського, з'ясовано витoki його письменницького і наукового мислення. Визначено внесок в історію української культури. Розкрито рецепцію творчості А. Кримського його сучасниками. Проаналізовано його творчість у фокусі сучасних учених. Наголошено, що творчий внесок А. Кримського в українську культуру і науку є безцінним і потребує нового прочитання.

Ключові слова: інтелектуал, мовознавець, орієнталізм, етнологія, просвітництво, репресії.

Summary

The master's thesis is dedicated to Agathangel Krymskii – a talented writer, orientalist scientist, translator, public figure, one of the Founders of the Academy of Sciences of Ukraine. It was emphasized that poetry, enlightenment and science are two powerful wings of the tireless Ukrainian intellectual's talent in the fields of native and world culture. The life and creative path of A. Krymskii was analyzed, the origins of his writing and scientific thinking were clarified. The contribution to the history of Ukrainian culture is determined. The reception of A. Krymskii's work by his contemporaries is revealed. His work is analyzed in the focus of modern scientists. It is emphasized that the creative contribution of A. Krymskii to Ukrainian culture and science is invaluable and needs a new reading.

Key words: intellectual, linguist, orientalism, ethnology, enlightenment, repression.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Гулейчук О.І.
(підпис)

ПЛАН

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. НАРИС БІОГРАФІЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО.....	13
1.1. Дитинство та ранні роки	13
1.2. Український період життя та діяльності А. Кримського.....	24
1.3. Академія наук та епоха тоталітаризму у житті А. Кримського.....	28
РОЗДІЛ 2. ФЕНОМЕН «ОРІЄНТАЛІЗМУ» В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ДІСЛЬНОСТІ А. КРИМСЬКОГО.....	47
2.1. Конструювання наукових поглядів Агатангела Кримського.....	49
2.2. Методологічні основи наукової роботи.....	52
2.3. Прояви «орієнталізму» у дослідженнях А. Кримського.....	63
2.4. Феномен «низьких жанрів» у науковій роботі: від консолідації до критики.....	72
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІДЕЯ ПРОСВІТНИЦТВА У ДІЯЛЬНОСТІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО	85
3.1. Формування політичної свідомості.....	85
3.2. Ідейний концепт націоналізму.....	96
3.3. Просвітницькі практики.....	102
ВИСНОВКИ.....	113
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	117

ВСТУП

Актуальність. Після відновлення Україною своєї незалежності ми отримали унікальну можливість, повною мірою, звернутися до вивчення життя й діяльності людей, які були безпосередніми учасниками боротьби за збереження української національної ідентичності й боролися за розвиток української науки. Проблеми персоніфікації історії, вивчення життєвого шляху, інтелектуальна діяльність та творча спадщина визначених діячів українського минулого є одними із важливих завдань сучасної історичної науки. Увагу науковців привертають імена та біографії тих українських діячів, життя, творчість та діяльність яких припала на роки панування тоталітарної системи на українських землях чи зовсім була вилученою із наукової та суспільної думки.

До кола таких діячів, які перебували на передовій боротьби за український культурно-освітній та науковий розвиток належав Агатангел Кримський. Наукові інтереси А. Кримського були безмежними. Вчений-орієнталіст зі світовим іменем, був людиною широкого філософського мислення, мав унікальні лінгвістичні здібності, був досконалим знавцем десятків іноземних мов, однаково потужно й успішно працював у царині сходознавства, мови та літературознавства. Через таку багатогранність спадщина видатного вченого надзвичайно важко піддається цілісному аналізу. До того ж тут маємо справу з українською суперечливою, складною особистістю, занурення у внутрішній світ якої вимагає від дослідника ґрунтовних знань у галузі психології та психіатрії. Великий науковець активно займався просвітницькою діяльністю, сформував свою модель націоналізму й активно поєднував мовознавчі пошуки із просвітницькою роботою.

Через свої погляди А. Кримський став жертвою сталінських репресій і на багато років його інтелектуальний доробок виявився забутим для

дослідників та широкого загалу. Лише з відновленням незалежності України дослідники отримали можливість повною мірою вивчати наукову спадщину науковця. Тому відчутною є потреба провести об'єктивне та науково виважене дослідження наукової та культурно-просвітницької діяльності А. Кримського. Довести значення його інтелектуальної праці у суспільно-політичному й культурному житті українців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Показати доцільність використання прикладу його науково-просвітницької праці на сучасному етапі національно-культурної державної розбудови в Україні.

Об'єктом дослідження є постать А. Кримського як суб'єкта соціокультурного, наукового, просвітницького простору українського минулого.

Предметом дослідження є культурно-просвітницька й наукова діяльність, національні погляди Агатангела Кримського, а також ті аспекти приватного і публічного життя, котрі впливали на становлення його дослідницького досвіду та активної громадянської позиції.

Хронологічні межі роботи визначаються специфікою дослідження біографій особистостей й охоплюють роки життя та діяльності А. Кримського, а саме – роки його найбільш потужної інтелектуальної діяльності від 1890-х до 1930-х рр.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі опрацьованого комплексу джерел, сучасних методологічних підходів, досягнень історіографії об'єктивно висвітлити культурно-просвітницьку й наукову діяльність А. Кримського, визначити його місце і роль в українському національно-культурному розвитку.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

– простежити основні віхи життя та формування світогляду Агатангела Кримського;

- розглянути А. Кримського як історика;
- визначити внесок у розвиток сходознавства.
- дослідити особливості поглядів вченого на націю й державність;
- виявити основні напрямки літературно-просвітницької діяльності;
- проаналізувати працю А. Кримського у сфері етнології.

Історіографія дослідження.

Науковий доробок присвячений життю й діяльності А. Кримського ми пропонуємо розділити на дві групи. До першої групи ми віднесемо наукові праці, створені у час СРСР, а до другої групи – дослідження написані після здобуття Україною незалежності. Такий історіографічний поділ дозволить нам проаналізувати й порівняти ставлення до вченого у різні періоди українського минулого.

Радянська історична наука досить пізно почала використовувати науковий доробок Агатангела Кримського, адже досить довго вчений був ворогом держави й відповідно мав бути забутий. Втім, у другій половині ХХ ст. після реабілітації імені Кримського, вчений інтерес до його постаті поступово зростає.

Грунтовною й цінною була праця історіографічного характеру К. Гурницького «Кримський в радянській історіографії». Вчений окреслив основні наукові праці, які стосуються життя й діяльності сходознавця, але маємо зазначити, що робота просякнута ідеологічною пропагандою (притаманною тогочасному СРСР). Окрім того, перу К. Гурницького належить велика праця «Агафангел Ефимович Крымский», яка є однією з перших повноцінних наукових біографій великого сходознавця. Варто зазначити, що вказана праця згодом стала основою для біографічних праць дослідників уже періоду незалежної України [41; 42; 43].

Сходознавчі практики Кримського знайшли своє висвітлення у працях М. Веркальця [28; 29] й особливо Т. Кезьма [53]. Дослідники високо оцінювали талант історика до знань Східних мов, клопітку роботу з

джерелами й просто величезний доробок наукових праць які внесли дуже багато унікальних розвідок присвячених історії Стародавнього Сходу.

До проблем мовознавства й фольклору звертався О. Дей [47]. Дослідник у своїй праці «Сторінки з історії української фольклористики» намагався у досить лаконічній, але ґрунтовній формі продемонструвати мовознавчі студії А. Кримського, які заклали потужні напрацювання для розвитку не тільки мовознавчих студій, але і етнографічних практик.

Значного резонансу свого часу викликала стаття І. Білодіда, де дослідник намагався зачепити політичні й культурно-просвітницькі погляди А. Кримського, які звісно у час СРСР були табу. Автор окреслив науковий доробок, а також торкнувся проблеми переслідувань історика-сходознавця у радянський період [20].

Підсумовуючи доробок радянських авторів, хочемо ще раз підкреслити, що через переслідування, які зазнав А. Кримський у час СРСР, його постать так і не знайшла великого пошанування серед тогочасної вченої спільноти. Однак, в той же час, праці А. Кримського були відомі та активно використовувались більшістю тогочасних істориків і, на жаль, досить часто без належного послання.

Із відновленням української незалежності настала нова доба у вивченні й реанімації вченого інтересу до постаті А. Кримського. Дослідники нарешті отримали можливість абсолютно без упередження вивчити життєвий шлях, наукові здобутки й внутрішній світ великого сходознавця.

Найбільшу цінність для магістерського дослідження становить праця нині уже покійної дослідниці Софії Павличко «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського». Видатна українська науковиця провела блискуче дослідження опрацювавши величезну кількість архівних матеріалів, а також мемуаристики присвяченої життю А. Кримського. Передмову й вступ написав великий сходознавець Омелян

Пріцак, який також виступив співавтором нарису біографії А. Кримського у першому розділі. Софія Павличко намагалась комплексно розкрити складний світ Кримського крізь призму психологічного стану історика та зовнішніх подразників, які впливали на його становлення. Авторка розкрила основні тенденції у сходознавчих студіях А. Кримського, проаналізувавши основні сюжетні мотиви у його науковому доробку [79; 80; 81].

Окремої уваги варта проблема явища «орієнталізму» у творчості Кримського, який С. Павличко тісно пов'язала із так званими «низькими жанрами» у біографії історика. Дуже цінними для нашої роботи стали розділи присвячені формуванню національної свідомості видатного сходознавця, пробудження його української національної самобутності й зростання розуміння важливості української мови для нашого народу. Авторка вдало висвітлює взаємовідносини А. Кримського з передовими інтелектуалами того часу – М. Драгомановим, М. Грушевським, О. Барвінським, І. Франком та багато інших. Досить вдалими є висновки щодо формування політичних поглядів А. Кримського й трансформації його ідейних уявлень. На превеликий жаль, проаналізована нами праця у своїй основі є не завершеною, адже трагічна смерть Софії Павличко так і не дозволила їх завершити своє велике дослідження постаті Агатангела Кримського [79].

Дуже цікавими й змістовними є статті уже згаданого нами сходознавця О. Пріцака. Вчений високо цінував науковий доробок А. Кримського, адже саме завдяки великому сходознавцю в майбутньому стало можливим досліджувати на українському вітчизняному просторі велику кількість сходознавчих сюжетів. Окрім того, О. Пріцак завжди робив акценти й на порівняннях політичних та ідейних трансформацій А. Кримського, адже це безпосередньо впливало на наукові дослідження сходознавця [85; 86].

Концепцію української національної ідентичності в інтелектуальній діяльності А. Кримського висвітлювали такі дослідники як І. Сюдюков [92] та В. Шпак [101]. Автори багато в чому перегукувались із концепціями С. Павличко втім, зазначали, що Кримський розглядав українську мову як один із ключових чинників до формування української модерної ідентичності.

Значний інтерес викликала праця О. Романової «Агатангел Кримський та витворена навколо нього міфологія: історико-антропологічне дослідження». Дослідниця простежила віхи формування й наукового дозрівання А. Кримського, охарактеризувала основні наукові вектори діяльності історика, а також простежила особистісні відносини крізь призму уявлень про імперську й радянську епохи [88].

Внесок А. Кримського у розвиток української інтелектуальної думки високо оцінили О. Даниленко та Ю. Ковалів. Дослідники окреслили життєвий шлях та взаємовідносини Кримського з іншими великими інтелектуалами того часу. Також хочемо зазначити праці В. Сарбея [90], Л. Титаренко [95] та В. Шпака [101] присвячені річницям від дня народження А. Кримського. Окрім того із приємністю зазначаємо, що постать Кримського регулярно вшановується випусками регулярних меморіальних наукових збірників, що черговий раз свідчить про те, що українське суспільство високо шанує діяльність великого сходознавця.

Джерельна база дослідження. Джерелознавчу основу нашого дослідження передовсім склала велика й насичена епістолярна спадщина, а також мемуаристика.

Дуже ґрунтовними виявилися листи А. Кримського до Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка та багато ін. Вказана епістолярна спадщина дозволяє нам зрозуміти внутрішній світ великого сходознавця, його взаємини із передовими інтелектуалами того часу, а також основні наукові й політичні напрямки досліджень А. Кримського [4].

Також маємо зазначити, що наприкінці ХХ – початку ХХІ століть почали виходити збірники праць А. Кримського, в яких перевидавались як опубліковані праці, так і невідомі твори вченого – «Твори в п'яти томах», «Вибрані сходознавчі твори». Окрім того, були видані окремі збірки його листів – «Листи із Лівану та «Епістолярна спадщина Агатангела Кримського» [1; 2]. Уперше надруковані неопубліковані твори А. Кримського: «Історія нової арабської літератури», «Краса у розумі» («Історія хазарів з найдавніших часів до Х віку» та інші. Таким чином, усього було опубліковано 109 творів ученого. Сюди ми включили як його опубліковані й неопубліковані роботи, так і ті, що з різних причин мають кілька видань.

Варто згадати величезний масив нині опублікованих матеріалів великої кількості архівних фондів. Особливе значення для нас мають справи з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І Вернадського Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, де зберігаються незавершені праці та листування вченого, протоколи засідань Історично-філологічного відділу ВУАН та інше. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігаються слідчі справи по звинуваченню вченого та його учня М. Левченка (1903 – 1934) в антирадянській діяльності, а також документи з фонду № 1 з доповідними записками з ВУАН і відділу науки ЦК КП(б)У про роботу академії; ці документи свідчать про діяльність ученого як неодмінного секретаря та етнологу у структурі ВУАН. Таку саму роль мають справи з фондів №№ 1, 166 і 2201 Центрального державного архіву вищих органів влади України, де містяться матеріали про роботу УАН.

Отже, з обраної нами проблематики існує великий масив джерел і літератури та архівних матеріалів. Розгляд джерел надає нам можливість неупереджено розкрити проблему становлення вченого як історика й

мовознавця-просвітника та вивчити його внесок у розвиток української історичної науки.

Методологічну основу магістерського дослідження склали такі принципи як принцип історизму та об'єктивності, що обумовлено предметом пізнання й конкретними завданнями у нашій роботі. А також засоби всебічності та сукупності загальнонаукових і спеціально-наукових методів властивих історичному дослідженні, історіографії, джерелознавству, археографії та окремих специфічних методів історико-архівознавчого дослідження. Адже саме це потребує у своїй основі наше дослідження інтелектуальної діяльності А. Кримського. Також використано загальнонаукові методи – серед яких виділяємо: історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний. Вказана методологічна база дозволила комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію особливостей біографії, особистісного становлення й еволюції політичних на національних поглядів великого сходознавця Агатангела Кримського.

Структура роботи. Магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1.

НАРИС БІОГРАФІЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

1.1. Дитинство та ранні роки інтелектуального становлення.

Свого часу, невелику, але вкрай містку біографію Кримського Омелян Пріцак – один із найвизначніших учнів Кримського – починав з 80-х років XVII століття. Це були бурхливі роки початку розпаду Османської імперії. Подія симптоматична для цього розпаду – втрата турками Азова в 1696 р., примусила одного татарського муллу залишити Бахчисарай і податися до Литви.

Сам Кримський писав: «...перший наш прадід, виходець із ханства, мав охреститися більше-менше 1698 року у Мстиславі на Могилівщині. Це я так виводжу з запису на стародавнім молитовнику». Далі він додає, що двоюрідна сестра має надіслати йому арабські документи і він усе знатиме точно. На сьогодні доля тих арабських документів невідома. Далі родина, звісно, зрусифікувалася і на татарське походження тепер вказує лише прізвище: «Кримський».

Свого часу на вимогу Агатангела Кримського його батько – Юхим Степанович (1838 – 1915) – почав писати нотатки про історію сім'ї. З них можна довідатися, що дід по батьківській лінії походив з духовної родини, навчався у Смоленській духовній семінарії, але курсу не закінчив. Батьків дядько (брат Агатангелового діда) був протоієреєм, потім архімандритом. Дід Кримського жив у Мстиславі і мав тринадцятеро дітей. Помер у 1853 році [79, с. 14].

Батько Кримського, учитель історії та географії, переїхав з Білорусі на Волинь, у Володимир-Волинський, діставши посаду в одній з російських шкіл, які царський уряд активно почав насаджувати тут, намагаючись деполонізувати Південний Захід імперії після польського повстання 1863

р.

Агантигел Юхимович Кримський народився 15 (3) січня 1871 року в місті Володимирі-Волинському. Того ж року його батьки переїхали до Звенигородки на Черкащині. Батько, Юхим Степанович, учителював у місцевій школі, а також був попечителем чайних. Як згадував Кримський, «деякі з написаних ним підручників «одобрены Ученым комитетом министерства народного просвещения» [43, с. 13].

Мати Аделаїда Матвіївна (дівоче прізвище Сидорович, померла 1920 року) займалася домашнім господарством. Вона походила з литовських поляків. Двоюрідні брати по матері (Куторгі Михайло Семенович і Степан Семенович) були професорами Санкт-Петербурзького університету, однак даних про будь-яке спілкування родини Кримських з ними немає. В архіві Кримського збереглося багато його листів до батька і жодного – до матері. А. Кримський рідко згадував про неї в листах до брата, сестри чи батька, а якщо і згадував, то в іронічному тоні [79, с. 16].

Молодший брат – Юхим Юхимович (1872 – 1956), або просто Сіма, закінчив київську Колегію Галагана і Московський університет, викладав російську мову в школах Звенигородщини. З Сімою Кримського пов'язували дружні стосунки. Ще Кримський мав двох сестер. Це – Марія Юхимівна Кримська (1863 – 1951), або Маша, і Анна Юхимівна (або Ганя), за чоловіком Іванець. Маша була улюбленою сестрою, хоча Кримський не поділяв її ревної релігійності. До Гані ж Кримський упродовж життя ставився критично як до людини малоосвіченої й неінтелігентної. Розмовляли в родині російською [14, с. 14].

З раннього віку Кримський виявляв феноменальні здібності та неймовірне бажання читати і вчитися. Про свою початкову й середню освіту він писав: «Коли мені було 5 років, мене оддали вчитися у Звенигородське «городское училище», і там я вчився п'ять год, до 1881 року. В тім році мене оддали в острозьку прогімназію. В Острозі я жив під

доглядом своєї старенької тітки... Тітка завідувала чималою публічною бібліотекою...».

«В 1884 році батько перевів мене з Острога у Київ, у «Вторую гимназию». Та я вибув там тільки рік, бо другого року я, по конкурснім іспиті, був прийнятий до київської Колегії Павла Галагана». В Колегії Павла Галагана Кримський учився з 1885 до 1889 року.

В закритому навчальному закладі з інтернатом, до якого за конкурсним екзаменом приймалися кращі учні з четвертого класу гімназії, викладало багато видатних професорів. Наприклад, малювання тоді викладав Микола Пимоненко, хоча цей предмет Кримського не цікавив. Тут панувала інтелектуальна, елітна атмосфера. Водночас у цьому закладі існувала конкуренція між багатими учнями і тими, що отримували стипендії. У ставленні до Колегії Кримський завжди був амбівалентним. З нею пов'язані перші академічні успіхи й перші нервові зриви. Викладачеві Колегії Галагана Павлу Гнатовичу Житецькому Кримський завдячує своїм зацікавленням україністикою. Через нього він познайомився з діяльністю «Київської громади», прилучився як до політичного українофільства, так і до українських студій [79, с. 16].

1889 року Кримський вступає до Лазаревського інституту східних мов у Москві, де спеціалізується з арабістики. Лазаревський інститут заснований 1815 року як навчальний заклад передовсім для вірмен. У кінці століття з відкриттям спеціальних курсів Лазаревський інститут почав готувати перекладачів і російських консулів для праці на Сході. В Росії тоді було два центри сходознавства – Лазаревський інститут східних мов та факультет східних мов Санкт-Петербурзького університету. Університет давав науковий вишкіл, інститут – прикладний [43, с. 13].

Після закінчення Лазаревського інституту (1892) Кримський залишився при кафедрі арабської філології для підготовки на професуру. Він мав шанс продовжити заняття в Петербурзькому університеті, але така

перспектива його не привабила. Натомість у 1892 – 1896 роках Кримський вчився на історико-філологічному факультеті Московського університету. Курс слов'янської філології він пройшов у Романа Брандта, курс світової історії – у Віктора Гер'є. Серед професорів Кримського було багато визначних учених. Особливе місце посідав серед них Всеволод Федорович Міллер, людина різнобічних знань: російський мовознавець, фольклорист, етнограф, а також сходознавець-іраніст [14, с. 15].

1896 року Кримський склав магістерські іспити з арабістики (в Петербурзькому університеті) та зі слов'янської філології (в Московському університеті). Того ж 1896 року Кримського відряджено до Сирії та Лівану для опанування сучасної арабської мови та праці над рукописами. За планом наукового відрядження він мав провести рік на Сході, а рік – в одному з провідних європейських університетів, який спеціалізувався зі сходознавства. До Європи Кримський так і не поїхав, мотивуючи це великим обсягом наукової роботи в Сирії [43, с. 14].

Після повернення до Росії 1898 року Кримський мав завершити свою дисертацію з арабістики, яку планував захистити в Санкт-Петербурзькому університеті в барона Віктора фон Розена. Передбачалося, що потім він посяде кафедру арабістики в Лазаревському інституті. На цьому наполягав директор інституту історик Георгій Кананов. Однак Кананов помер у 1897 році, і його змінив на посаді директора Всеволод Міллер, який посідав її до 1911 року [79, с. 18].

Тим часом Кримський почав викладати в Лазаревському інституті дисципліни: історію семітських мов, вивчення Корану, переклад з арабської на російську та навпаки, арабську літературу та поезію тощо. В 1898 – 1900 роках Кримський – приват-доцент, а 1901 року він став екстраординарним професором арабської словесності, в 1903 році – екстраординарним професором історії мусульманського Сходу Лазаревського інституту, потім – ординарним професором на тих самих

кафедрах (обіймав обидві ці посади до 1918 року). Проте дисертація так і не була написана. Міллер – наставник і керівник установи – дедалі настійніше вимагав від молодшого колеги дисертації. В одному з листів до Міллера за 1904 рік Кримський намагається дати пояснення своєї бездіяльності в цьому напрямі, яка виглядає просто-таки парадоксально на фоні його феноменальної наукової продуктивності. Наступна цитата буде досить довгою, але вона може послужити вкрай цікавим ключем до розуміння характеру і перипетій академічної кар'єри Кримського:

«Я перестав писати дисертацію, тому що, не розраховуючи так довго бути в Звенигородці, не прихопив з собою усіх потрібних книг: завершивши порцію, для якої я книгами запасся, я призупинився. Не буду приховувати: призупинився не без задоволення: дисертація мною власне давно вже написана (того року, коли я посварився з Борисом і впродовж кількох місяців майже не бачив лица людського), і тому інтересу дослідження для мене тепер у ній немає жодного, – все зводиться до того, щоб надати хаотичному рукописові стрункий і науковий вигляд і, особливо, дати правильний і хороший переклад великій кількості присутніх у мене арабських витяжок. Звичайно, і в тій роботі, що чекає на мене, ще є дещо цікаве, але... з чисто технічної сторони: приємно дивитися, як хаотична груда перетворюється в сторінки, які піддаються читанню; однак така робота і підбридає; це вже стилістика, але не дослідження. На догоду Вам я доведу дисертацію до кінця в нинішньому році, але, справді, я з задоволенням розтягнув би її років на два, щоби тим часом зайнятися працями більш привабливими» [79, с. 19].

Отже, видно, що, з одного боку, перетворення матеріалу в цілісний і концептуальний текст Кримському цікаве, але водночас не настільки, щоб зосередитися на цій, як йому видається, справі «стилістики, але не дослідження». Важко повірити, що опрацювання матеріалу є лише стилістикою, так само важко збагнути, чи справді вже написана

дисертація, чи Кримський застосовує класичний аргумент, який дисертанти віками «навішують на вуха» своїм науковим керівникам [43, с. 15].

Очевидно, у своєму листі Міллер намагався зіграти на честолюбстві Кримського й натякав на те, що дисертація як солідний академічний опус з часом відкриє йому дорогу до Академії наук. Як реагувати на такий аргумент? Звичайно, твердженням про відсутність честолюбства. Це і робить Кримський. І знову його пояснення туманні й суперечливі, крім того, пересипані натяками на особисте:

«Ах, дорогий Всеволоде Федоровичу! Чесне слово, на ґрунті честолюбства недалеко Ви мене підженете: нема в мене честолюбства, а якщо й, можливо, були якісь жалюгідні задатки, то й ті я викоринив. Найбільше, що я ще відчуваю, це деяке почуття радості від схвальних рецензій, але й то, мабуть, лише тому, що вони свідчать про небезвартісне проведення мною мого робочого часу; до того і схвальна рецензія через декілька годин після прочитання викликає почуття втоми, сорому та відрази до себе і людей, – відчуваєш себе рабом чужої думки, і гидко робиться на душі» [43, с. 16].

І знову Кримський демонструє роздвоєння: радість від рецензій затьмарює надмірна, хвороблива огида до них, страх залежності від чужої думки. Для чого ж усі наукові заняття, яка мета їх? Кримський знає, що таке запитання провокується його попередніми зізнаннями, і відповідає вчителю. Крім того, відповідь на запитання «для чого?» чи «для кого?» добре дати і собі самому [79, с. 20].

«Академія мене не приваблює, і жити мрією про неї та працювати для цієї мрії я ані на крапельку не здатен. Навряд чи Ви схвалите ті наміри, які примушують мене напружено займатися, та все ж Вам я їх відкрию. Займаюся я або лише для того, щоб зробити собі особисту втіху (від того рецензії і бувають приємними: займаєшся для себе і раптом виявляється,

що й для інших користь і задоволення) чи для того, щоб заглушити в собі ображене почуття прихильності і, поширюючи свій кругозір, забувати особисті скорботи, образи і т.д., – дріб'язкові в порівнянні з життям світових ідей».

Отже, егоїзм як мотив наукових вправ? Чи втеча від себе, від думок про особисті травми:

«Ця друга спонукана примушувала мене працювати найбільш інтенсивно: найнапруженішими періодами моєї праці були 1895 – 96 р., 1902-й р. і нарешті останні три місяці (власне, листопад – грудень), коли я навіть сон гнав від себе, щоб думка не працювала поза моєю волею. 1902-й рік дав, за своїми результатами, дещо в тому напрямі, якого би Ви від мене хотіли: вся основа дисертації була мною тоді ж виткана, але до кінця я її не довів, тому що метався із сторони в сторону, намагаючись захопити думкою якомога ширші горизонти: то я кидався на старохристиянську літературу й тішився Єфремом Сириним, аввою Ісайєю, Тертулліаном та ін., то займався «Семітськими мовами і народами», цікавими для мене, як Grundriss своїх власних знань, то опрацьовував собі такі ж Grundriss з «Історії мусульманства» й «Історії арабів», то раптом перестрибував на малоросійську філологію, то на англійську літературу і тд. і тд., причому іноді перестрибував дуже різко з галузі науки в галузь суспільного життя, хвилювався громадянськими почуттями та ін. Серед таких занять почуття ображеної особистої прихильності вщухало, і серце поступово переставало бити. А позаяк я, очевидно, до кінця життя буду до когось прихилитися і потому розставатися і шукати забуття в поширенні кола інтересів, то, очевидно, в мене до кінця життя будуть переважати от такого роду заняття, які я Вам описав. Напевне, і дисертації будуть в цей час писатися (адже це в мене четверта!), але, необроблені, складатимуться на окремій полиці разом із силою інших моїх рукописів, котрі чекають остаточного опрацювання, яке відкладається до спокійнішого часу» [79, с. 21].

Отже, дисертацій у реальності було декілька і могло стати ще більше. Невміння зосередитися на чомусь одному, бажання всеохопності у Кримського часто межувало з інтелектуальною розхристаністю. Нарешті найбільш парадоксальна річ: роль дисертації і дисертацій полягала в тому, щоб відволіктися від особистих проблем і криз.

На завершення листа Кримський ще раз підкреслює, що не зробить формальної академічної кар'єри, як того хотілося його вчителю й директору Лазаревського інституту. У нього немає потягу до офіційних дипломів і почесей. Водночас Кримський не забуває досить єхидно зауважити, що сам барон фон Розен, який вимагає від нього дисертації, свою власну докторську дисертацію «писав чи відтягував 18 років. Таку ж кількість років писав свою магістерську дисертацію Медников. Коковцев 13 літ відтягував свою докторську дисертацію і, як я знаю з його листа, навіть не приступав до неї». Кримський вважає, що вже сьогодні Академія наук виявляє достатню повагу до його знань і ерудиції, даючи йому певні наукові завдання. Крім того, Кримський знає, що в наукових колах високу оцінку здобули деякі неакадемічні його праці, як-от «Історія мусульманства». У останній аргумент проти систематичного писання дисертації: слабке здоров'я [43, с. 16].

«З огляду на те, що здоров'я моє сильно підточене і навряд чи дасть мені прожити дуже довго, я значно кориснішим вважаю видавати, доки живий, усілякі підсумкові загальні зведення («Історія арабської літератури», «Історія перської літератури» та інші, які я безустанно впродовж довгого часу опрацьовую), ніж опрацьовувати дисертацію... Проте з приводу дисертації будьте певні: Ви бажаєте, щоб я поспішив, і я це зроблю (зараз зупинка не з моєї вини), але зроблю це тільки тому, що це буде приємно Вам і що Вам не буде тоді соромно за мене» [79, с. 22].

Кримський ніяк не міг систематизувати свої знання, закінчений продукт його не приваблював. Всеволод Міллер – відомий як поганий

адміністратор, принаймні таким його вважав сам Кримський – не міг поставити свого вихованця в рамки суворої дисципліни. Крім того, стосунки між ними не завжди були гармонійними: на зміну близькій дружбі, коли Кримський трактує родину Міллера як рідну, з часом прийшло значне охолодження [14, с. 18].

Отже, Кримський упродовж перших десятиліть ХХ ст. невпинно, фанатично працює як викладач, перекладач, автор підручників, наукових посібників, статей. їх кількість, а також тематика вражаючі. Окрім низки предметів з арабістики, Кримський у різний час викладає перську мову й літературу та турецьку мову й літературу Крім того, працює і на кафедрі російської мови Московського університету [43, с. 18].

У порівнянні з європейськими країнами сходознавство (арабістика, іраністика, тюркологія та ін.) в Росії почало розвиватися зі значним запізненням. Окремі східні мови вивчалися в різних університетах, включно з Харківським і Київським, однак спеціальні інституції з'явилися лише в другій половині ХІХ сторіччя. Кафедра східних мов у Московському університеті, відкрита 1835 року, фактично не працювала, а в 1863 році її трансформували в кафедру порівняльної граматики індо-європейських мов. Факультет східних мов Петербурзького університету було засновано 1855 року. Спеціальні курси Лазаревського інституту східних мов відкрилися в 1872 році, Східна комісія Московського археографічного товариства – в 1887 році. Наприкінці ХІХ століття бракувало ще багатьох підручників, посібників, перекладів. У їх створення активно включився Кримський. Він писав з різних питань, заповнюючи «білі плями», перелічуючи й описуючи джерела, подаючи широкі бібліографії. Писав передовсім підручники, посібники, популярні праці¹. У листі до Б. Грінченка від 1901 року Кримський згадує, що вже на цей час літографічно видані такі його курси лекцій: «Семітські мови», «Арабська словесність», «Історія сасанідського Ірану» та «Історія мусульманства»,

зрозуміло, всі російською мовою. Кримський у 1901 р. згадує, що дописує арабською мовою до бейрутського журналу «аль-Машрик». У бібліографічному покажчику його творів арабських публікацій не зафіксовано [79, с. 23].

Щорічно починаючи з 1901 року виходило по кілька книжок Кримського, виданих Лазаревським інститутом. Деякі з них доповнювалися і перевидавалися з року в рік. Серед найвідоміших праць наведемо:

«Арзакиды, сасаниды и завоевание Ирана арабами. Лекции, читанные в 1900 – 1901 г. на 2 курсе спец, классов Лазаревского ин-та восточных языков» (1901); «Ислам, его возникновение и старейший период его истории» (1901); «История Персии, ее литературы и дервишеской теософии» (1901, 1903, 1906, 1909, 1912, 1914, 1915); «Лекции по истории семитских языков, читанные в 1901 – 1902 акад. году. Вып. 1 «Семитские языки вообще и арабский язык доклассический» (1902); вып. 2 «Классический арабский язык» (1903); «Источники для истории Мохаммеда и литература о нем» (1902, 1906); «История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы» (1903); «История мусульманства» (4.1 – 2 – 1904, Ч. 3 – 1913); «История сасанидов и завоевание Ирана арабами» (1905); «Семитские языки и народы» (1905, 1912); «Арабская поэзия в очерках и образцах с приложением арабского текста переведенных образцов» (1906); «История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка» (1910, 1916); «История арабов и арабской литературы светской и духовной» (19П, 1912, 1913, 1914); «Арабская литература в очерках и образцах» (1911, 1912); «Арабская хрестоматия» (1916) та ін. [79, с. 24].

Монографії, як правило, були незакінченими і передбачали наступні томи, ще частіше мали бібліографічний характер. їхня мета була скоріше педагогічна, ніж академічна. Кримський і далі був таким, як описав себе в

листі до Міллера. Він розкидався на різні боки, продукуючи десятки наукових публікацій, однак для великих систематичних синтезуючих праць часу не знаходилося.

Не допомагало зосередженню на якомусь одному науковому предметі й те, що Кримський був спочатку постійним автором, а потім керівником Східного відділу Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона. У деякі роки він писав по кілька десятків статей до нього. Загалом понад 300 статей з питань сходознавства в цій знаменитій енциклопедії належали Кримському. Так само він написав чимало статей для «Энциклопедического словаря» Гранатів [43, с. 19].

До цього варто додати адміністративну та редакторську діяльність Кримського, масштаби якої так само подиву гідні. В 1900 – 1918 роках Кримський виконував обов'язки Неодмінного секретаря Східної комісії Московського археологічного товариства, був редактором періодичного видання «Восточные древности», редактором серії «Труды по востоковедению», яка видавалася Лазаревським інститутом. Двадцять шість томів цієї серії написав сам Кримський. Крім того, за понад двадцять років, пов'язаних з Москвою, Кримський регулярно здійснював переклади на російську мову різноманітних пам'яток східної культури [79, с. 25].

Отже, у випадку Кримського маємо, з одного боку, феноменальний послужний список, з другого – так і не дописану дисертацію, з третього – жодного бажання друкуватися в неросійських наукових виданнях, тобто виходити за рамки російського сходознавства. Кримський не опублікував жодної статті в англо-, франко- чи німецькомовній орієнталістичній періодиці, що було звичною практикою для його колег. Наприклад, Розен часто друкував статті французькою мовою, інші російські сходознавці – німецькою. Водночас Кримський уважно стежив за всіма орієнталістичними виданнями, які виходили в головних європейських наукових центрах. Тобто як орієнталіст Кримський досконало знав західну

науку, однак сам був відомим лише в Росії, писав винятково для російського читача, переважно для студентства. У Кримського не виникало бажання відвідати європейські центри орієнталістики, хоча така можливість була [14, с. 24].

Окрім сходознавства велике місце в академічних заняттях Кримського займали слов'янознавство, україністика, етнографія. В слов'янознавстві та україністиці його передовсім цікавили історія мови, порівняльне мовознавство, граматики, лексикологія. Як етнограф Кримський збирав народні пісні та інші фольклорні тексти, величезна кількість цих записів зберігається в архіві. Проте це вже тема наступної – української – біографії Кримського.

1.2. Український період життя та діяльності А. Кримського.

Починаючи з перебування в Колегії Галагана і впродовж усіх років навчання і праці в Москві в житті Кримського завжди велику роль відігравала участь в українському інтелектуальному, політичному й літературному житті. Омелян Пріцак припускав, що саме через небажання бути надто далеко від України Кримський відмовився перейти до Санкт-Петербурзького університету, в якому орієнтальні студії мали значно академічніший характер, ніж у Лазаревському інституті.

«Українське» обличчя Кримського мало декілька різновидів. Це художня література, критика, українознавство (переважно у сфері мовознавчих дисциплін) і політика. Ще учнем Колегії Павла Галагана Кримський зацікавився галицькими часописами, вивчив українську мову. Інтерес до українства не згасав у Кримського і в Москві. Студентом Кримський належав до невеликої громади свідомих студентів-українців.

1889 року з'явилася перша публікація Кримського українською мовою. Це був переклад вірша Івана Нікітіна «Ранок на березі ставу», надрукований у 24-му номері журналу «Зоря» за підписом «А. Ванько»

[79, с. 26].

В 1889 – 1890 роках, будучи студентом у Москві, Кримський почав публікувати статті, нариси, переклади в галицьких періодичних виданнях. Він друкувався в «Зорі», «Правді», «Народі», «Буковині», «Зеркалі», «Дзвінку», і майже моментально заслужив собі авторитет. Тоді ж він написав листи до Бориса Грінченка, Івана Франка, Михайла Павлика та інших чільних особистостей українського літературного та політичного життя. Вони поставилися до нього з повагою і прийняли до свого кола. Кримський дебютував у галицькій пресі і як політичний публіцист. Він почувався переконаним націоналістом і вступив у сміливу полеміку з Михайлом Драгомановим. Одночасно Кримський намагається зробити все можливе для популяризації української культури в Росії [14, с. 25].

Особисті знайомства зі згаданими авторитетами у Кримського відбулися пізніше. Найближчим другом став Борис Грінченко. З ним Кримський не раз зустрічався по дорозі зі Звенигородки, де проводив кожне літо, до Москви і назад. Хронікою їхньої дружби і загалом інтелектуальної проблематики українства кінця віку є сотні листів, що вони писали один до одного [43, с. 23].

Приїжджаючи до Києва, Кримський відвідував родину Косачів. Він із ніжною повагою ставиться до Лесі Українки. Декому це дало підстави думати, що Кримський був закоханим у Лесю Українку, нібито навіть освідчувався їй. Насправді вони зустрічалися всього декілька разів і до освідчення стосунки не дійшли [79, с. 27].

1894 року помер Омелян Огоновський, професор русько-української філології у Львівському університеті. На цей час українські інтелектуальні й політичні кола по обидва боки кордону вже знали двадцятитрьохлітнього Кримського як полеміста і багатообіцяючого науковця. Дехто, зокрема Грінченко, висловлює ідею, аби Кримський зайняв цю посаду у Львівському університеті, як нещодавно (1893 року) Грушевський зайняв

там посаду професора історії. Кримський на короткий час запалився цією перспективою, але ситуація у Львові змінилася. «Зрозумівши, що вже не кафедра львівська мене шукає, а сам я її. Кониський і Барвінський поставили такі умови, що я мусив рішуче зректися усяких претензій на ту кафедру: вести далі які-небудь переговори значило б не шанувати ані себе, ані науки». Якщо конкретно, то умови, викладені йому в листі Барвінського, були такими: «Треба,... щоб я приїхав до Відня, габілітувався там, потім приїхав до Львова приват-доцентом і конкурував з Колесою, а там, каже, побачимо, кого з вас затвердять на професурі». Варіант Грушевського, який захистив дисертацію в Росії й отримав кафедру у Львові, тобто в Австрії, у випадку Кримського чомусь не проходив. Пропонований варіант був неможливим для Кримського передовсім із матеріальних причин. Крім того, він любив Схід. Схід був мрією і професією, хоча справжнього Сходу Кримський на цей час ще не бачив.

Тим часом у Коломиї – Львові 1895 року зусиллями Михайла Павлика виходить збірка оповідань Кримського «Повістки і ескізи з українського життя» (1890 – 1894). Як одне з оповідань у цій книжці надруковано першу частину ще не написаного роману «Андрій Лаговський». Чотири частини роману писалися в 1894 – 1905 роках. Перші дві частини були надруковані в 1905 році. Повністю роман вийшов 1919 року, однак це видання не дійшло до читачів. З нього залишився єдиний примірник. Повний текст роману було надруковано лише у п'ятитомнику творів Кримського 1972 – 1973 років [43, с. 23].

Подорож на Схід у 1896 – 1898 роках та спогади про неї викликали до життя єдину поетичну збірку Кримського «Пальмове гілля». Її цикли друкувалися в різних періодичних виданнях, окремою книжкою «Пальмове гілля» вийшло 1901 року у Львові. Друге видання з'явилося 1902 року у Звенигородці. «Пальмове гілля» виходило впродовж двадцяти років у трьох частинах. Звісно, кожного разу зміст книжки був іншим. Друга

частина вийшла 1908 року у Москві, третя – 1920 року в Києві. З кожною частиною частка оригінальних творів зменшувалася, частка перекладів зростала [79, с. 28].

Ще одним наслідком від перебування в Бейруті стала книжка «Бейрутські оповідання» (написані 1897 року, надруковані 1906-го). Таким чином, літературна спадщина Кримського вичерпується двома збірками оповідань, одним романом і збіркою поезії, яка виходила у трьох частинах. Бейрутські та загалом ліванські враження до великої міри стали основою єдиної україномовної книжки зі сходознавства, написаної в цей період, що мала назву «Мусульманство і його будучність».

Усе це привело до того, що Кримський здобув собі як письменник певне реноме, і 1899 року Сергій Єфремов, готуючи антологію української літератури «Вік», звернувся до Кримського за дозволом передрукувати деякі його твори. Пізніше вони познайомилися особисто, потоваришували, однак доля звела їх по-справжньому близько лише у 20-х роках.

Після «Бейрутських оповідань» головною літературною продукцією Кримського стають переклади. Вони друкуються в альманахах, «декламаторах», календарях, журналах. Однак з часом їхня кількість зменшується. Кримський поступово випадає з українського літературного контексту. І все ж саме про нього Микола Євшан напише в 1910 році: «З усіх українських поетів А. Кримський чи не найбільше наближується до типу т. зв. модерного поета». Але стаття Євшана схожа на спогад про минуле, поета Кримського в сучасному для Євшана літературному процесі вже не існує [43, с. 24].

Того ж 1910 року російський академік Федір Корш, який був головою Товариства слов'янської культури в Москві, познайомив Кримського з Симоном Петлюрою. Це сталося на одному з концертів, організованому товариством. Знайомство проте не переросло в ближчу співпрацю. Постійним автором «Украинской жизни» Кримський не став. Очевидно, в

цей період свого життя Кримський прагнув працювати для України переважно в науковій сфері [79, с. 29].

Він мав особливо близькі стосунки з двома видатними російськими вченими-мовознавцями Олександром Шахматовим і Федором Коршем, відомими своїми українофільськими настроями. Корш навіть писав вірші українською мовою і в кінці 90-х протестував проти цензурних обмежень вживання української мови в друкованих виданнях. У 1906 році саме Корш і Шахматов висували Івана Франка на посаду академіка Російської академії наук. У некролозі про Корша Кримський згадує, що в 1909 році він, Корш та Шахматов навіть склали програму видання української енциклопедії. Цей план, на жаль, не здійснився [14, с. 26].

Кримський, коли померли Грінченко, Леся Українка, Франко, утратив своє органічне літературне середовище. Єдиним другом «модерніста» Кримського зі «старої» епохи лишився Сергій Єфремов.

Остання добірка поезій Кримського з'явилася в журналі «Шлях» (1918, 4.12). Однак на тлі дебютів Павла Тичини, Михайла Семенка, Максима Рильського його «модернізм» виглядав безнадійно старомодним, а поетична мова – неоковирною та невиразною.

Як український письменник Кримський залишився митцем зламу віків, до того ж уже в 10-і роки ХХ століття він сприймався як постать маргінальна і забута. Однак українська кар'єра Кримського не вичерпалася літературою. Попереду його чекало повернення до України і разом з ним – найдраматичніший період його життя.

1.3. Академія наук та епоха тоталітаризму у житті А. Кримського.

Повернення Агатангела Кримського до України відбулося в 1918 році. Саме тоді гетьман Павло Скоропадський запрошує знаменитого природознавця Володимира Вернадського (1863 – 1945) та ряд інших учених українського походження до Києва, щоб створити Українську Академію наук. Вернадський у свою чергу запрошує Кримського, якого

знає особисто з 1904 року, прилучитися до цієї справи. В червні 1918 року починає працювати Комісія з вироблення законопроекту про заснування Академії. Перше засідання Комісії відбулося 9 липня. Кримський приїжджає до Києва у вересні і бере участь у її роботі. У вересні роботу над Статутом було закінчено, і гетьман призначив перших дванадцять академіків, які мали обирати наступних академіків. Формально Академія була відкрита 14 листопада 1918 року. Вернадського обрали її Президентом, Кримського – Неодмінним секретарем.

Кримський належав до тих, хто заклав основи першого Статуту Академії, розробив її концепцію. За цією концепцією Академія наук мала бути українською (все внутрішнє діловодство та наукові публікації – українською або рядом європейських мов на вибір. Параграф 21: «Всі видання Академії обов’язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю одною з таких мов: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською»). Вона мала бути українською і в сенсі вивчення української історії, мови, літератури, інших аспектів національного життя, справді найвищою українською науковою установою[79, с. 30].

Передбачалася відносна автономія Академії від держави, однак, за задумом засновників, фінансуватися вона мала з державних коштів. Згідно з першим Статутом, Академія не підлягала міністрові освіти (в уряді Скоропадського це був Микола Василенко – один з ініціаторів заснування Академії), а особи, які обіймали державні пости, не могли обиратися на посаду академіка. У такій концепції Академія наук по суті ніколи не здійснилася. Адже заснування Академії майже збіглося з поваленням уряду Скоропадського і встановленням Директорії. Міністр освіти в уряді Директорії – Іван Огієнко – небайдуже ставився до Академії, допомагав їй матеріально, а деякі академіки (Кримський також серед них) були його радниками. Однак Директорія протрималася недовго, і її керівництву було

не до Академії [43, с. 26].

Своїм засновникам Академія видавалася важливішою від поточної політики, тому вони намагалися вести діалог з усіма урядами. З урядом Директорії це було неважко, значно важче це виявилось з більшовиками і зовсім неможливо з денікінцями. Останні панували в Києві лише чотири місяці (з вересня до грудня 1919 року), однак хотіли взагалі закрити Академію або ж зробити її філією російської академії і, звичайно, не давали жодного фінансування. Потім повернулися більшовики, тепер уже надовго. Під їх тиском було змінено Статут, Академію перейменовано з «Української» на «Всеукраїнську». (В 1935 році Академія знову стала «Українською», а в 1936 році – «АН УРСР»). Нова влада не могла зносити ні українськості, ні незалежності Академії, тому в 1921 році Академію підпорядкували Наркомату освіти. Спочатку підпорядкування було досить формальним, і Наркомос не втручався у внутрішні справи Академії, не впливав на призначення та вибори. Проте з кожним роком тиск Наркомосу ставав сильнішим. За десять років Академія втратила будь-яку автономію.

Володимир Вернадський поїхав з Києва в кінці 1919 року спочатку до Таврійського університету в Сімферополі, потім до Петрограда. На посаді президента його змінив історик Орест Левицький. Він відмовився від цієї посади в 1921 році. Тоді було обрано правника Миколу Василенка, однак радянська влада його не затвердила. Потому президентом обрали ботаніка Володимира Липського, який очолював цю установу до 1928 року. На посаді Неодмінного секретаря весь цей час залишався Агатангел Кримський. Липський не любив і не вмів займатися адміністративними справами, тому по суті Кримський усі ці роки керував Академією [79, с. 31].

Життя Кримського після 1918 року цілком пов'язане з творенням Академії наук та її установ. Адміністративна праця у цей час домінує над науковою. Кримський виборює від держави фінансування, приміщення,

намагається відкривати нові установи, а відтак започатковувати нові напрями досліджень. Академія перебуває в жалюгідному матеріальному становищі, 1923 року Кримський пише Дмитрові Багалієві про те, що часто купує папір для видань Академії за свої випадкові заробітки [14, с. 31].

Це цілком у його стилі. Кримський відомий своїм аскетизмом у побуті, він зовсім не гурман і славиться неухажністю до одягу. Тепла кімната, така-сяка їжа і доступ до бібліотеки – це і все, що йому потрібно. Власне останнє – бібліотека – найголовніше.

Спочатку Академія наук складається з трьох відділів: Історично-філологічного (Першого), Фізико-математичного (Другого) та Соціально-економічного (Третього). З 1920 року Кримський очолює Перший відділ Академії й керує ним до 1928 року (до нього і після нього керівником відділу був Дмитро Багалій). У 1921 році після реформи Академії й зміни її Статуту кількість відділів мала збільшитися до п'яти, хоча сталося це не зразу [43, с. 28].

Кожен відділ мав численні установи та комісії. За Звідомленням Першого відділу, його установ (комісій, секцій, інститутів, кабінетів) було: в 1919 році – 6; у 1920 році – 9; у 1921 році – 18; у 1922 році – 20; у 1923 році – 21. Адміністративне й наукове навантаження Кримського у відділі було дуже значним. Упродовж 20-х років Кримський керував чотирма установами відділу: Комісією для складання словника української живої мови; Інститутом наукової мови, який постав із правописно-термінологічної комісії; кабінетом арабо-іранської філології; Гебраїстичною історико-археографічною комісією. Крім того, як глава відділу Кримський редагував його «Записки», візував до друку всі його видання [79, с. 31].

З перших днів діяльності в Академії Кримський керує укладанням українського правопису. «Найголовніші правила українського правопису» (1921) за редакцією Кримського на певний час визначили стандарти

орфографії. 1921 року постає Інститут української наукової мови, яким так само керує Кримський. Завдання інституту полягало у виробленні української термінології в різних науках. Він залучає до роботи кваліфікованих філологів, зокрема Григорія Голоскевича, Всеволода Ганцова, Марію Грінченко (дружину покійного Бориса Грінченка) та інших. Останні за рекомендацією Кримського були обрані членами Першого відділу ще на початку 1919 року. Інститут української наукової мови був великою установою, що складалася з п'яти відділів. З 1926 по 1929 рік Інститут видав 15 термінологічних словників, загалом планувалося видати їх удвічі більше.

На основі орієнталістичної частини (близько 20 000 томів) особистої бібліотеки Кримського створюється кабінет арабо- іранської філології, він так само очолює кафедру арабо-іранської філології в університеті. Кримський робить спробу організувати у ньому східний факультет, однак це йому не вдається. Щоправда, організовується кафедра східної історії, яку очолює знову ж таки Кримський. З його ініціативи 1925 року постає Київське товариство сходознавців [43, с. 29].

І все ж попри неймовірну адміністративну завантаженість Кримський писав і видавав власні праці. 27 січня 1919 року він доповідав Першому відділові про план своєї наукової роботи на 1919 рік. Відповідний запис зроблено у протоколі засідання: «Акад. А. Кримський, подаючи програму своєї праці на 1919 рік, поділив її на дві паралельні частини. З одного боку, як Голова Комісії для складання словника живої української мови він має роботу в царині української філології. З другого боку, він, дбаючи про задачі академічної кафедри арабо-іранської філології, кінчатиме свою довголітню роботу «Історія Персії (Ірану), її культури та письменства» і спинятиметься особливо на тих рисах, які за передмусульманських часів, приміром за династії сасанідів, мали вплив на південь України через хазарів та через кавказькі народи, а за мусульманських часів – через

арабський халіфат та через Туреччину» [79, с. 32].

Як бачимо, Кримський працював у двох паралельних напрямках. Насправді паралельних напрямів було більше, про що свідчать опубліковані праці: «Історія Персії та її письменства» (1923); «Історія Туреччини» (1924); «Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та в Новій Європі» (1924); спільно з О.Шахматовим «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – ХУІІ вв.» (1924); «Перський театр, звідки він узявся і як розвивавсь» (1925); спільно з М. Левченком: «Знадоби до життєпису Степана Руданського» (1926); «Історія Туреччини та її письменства. Т II, вип. 2» (1927); «Розвідки, статті та замітки» (1928); «Звенигородщина з етнографічного та діалектологічного погляду» (1928); «Тюрки, їхні мови та літератури» (1929); спільно з О. Боголюбським «Вища освіта арабів» (1930); «Студії з Криму, історія, взаємовідносини з Україною, новотатарське письменство» (1930); «Тюрки, їх мови та літератури» (1930) [14, с. 35].

Азербайджанська Академія наук у 1939 році замовила Кримському роботу про Нізамі (опублікована 1981 року). На замовлення Ленінградського інституту сходознавства АН СРСР у кінці 30-х Кримський працює над монументальною двотомною працею «История новой арабской литературы», вийшла в Москві 1971 року. У передруку останньої брала участь Ольга Косач-Кривинюк.

Кримський також працює над історією української мови, що планувалась як монументальна праця, новою граматиною української мови, історією хазар, нарисом башкирської літератури, нарисом абіссінської літератури, описом грузинської історіографії V – XII століть та багатьма іншими творами, які залишилися невиданими і в більшості випадків незакінченими. Крім того, він працює над виданням праць Івана Вишенського, готує до друку своє листування з І. Франком.

За участю Кримського виходили так само праці, які готувалися комісіями. Комісія живої української мови, наприклад, мала завдання створити російсько-український та українсько-російський словник. З 1926 по 1929 рік вийшло три томи словника за редакцією Кримського та Єфремова [79, с. 33].

Тиск на Академію, інтелектуальна цензура почалися з першого дня після приходу більшовиків на Україну. Щоб урятувати автономію Академії, Кримський намагається хитрувати. Він веде дипломатичні переговори з представниками харківської влади, котра, як уже згадувалося, в 1921 році перевела Академію під начало Наркомосу. Він запевняє партійне начальство в лояльності й одночасно пробує відстоювати самостійність Академії в чому тільки можна. Він намагається згладити різкі виступи своїх колег відносно високопоставлених візитерів-ревізорів з Харкова. Більшість співробітників Академії відкрито дратуються хамством, невіглаством, шовінізмом харківського начальства [43, с. 33].

На Спільному зібранні ВУАН у лютому 1925 року, де йшлося про довіру Президії Академії, Кримський оголосив, що він «переконаний комуніст». Це допомогло йому отримати вотум довіри від представників влади. В щоденниках Сергія Єфремова є запис від 9 березня 1925 року: «Сьогодні в протоколі Кримський записав свою колишню заяву, що він – комуніст. Не розберу, навіщо це йому здалося, бо комуніст з його такий, як з мене далай-лама тибетський».

У листах до друзів Кримський запевняв їх, що не дорожить посадою Неодмінного секретаря, навіть навпаки, переживає, що адміністративна робота, численні щоденні засідання відривають його від наукової праці. Водночас він вірив (і глибоко помилявся), що його «перебування в президіумі – аж надто потрібно через той величезний авторитет, яким я користуюся в Верховній Радянській Владі (останній приїзд Затонського це довів блискучим яскравим способом)» [14, с. 36].

Кримський пише листи до представників влади і запевняє їх у лояльності. Однак ні листи, ні заяви про партійність, ні дрібні пости у псевдовиборних радянських органах, ні поступки урядові, як-от пропозиція в 1925 році обрати заступника голови Укрнауки Матвія Яворського дійсним членом Академії, ні компліменти на адресу марксистської науки в огляді здобутків української науки до десятиліття революції не ввели владу в оману. Як свідчать відомі на сьогодні архівні документи, влада, тобто партія, уряд, ГПУ-НКВС, вважала Кримського, а також Сергія Єфремова найнебезпечнішими особами в Академії, значно небезпечнішими навіть за колишнього Президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського. Всі вони перебували під постійним контролем, облутані сіткою донощиків та провокаторів [79, с. 34].

Про те, що влада не вірила Кримському, з'ясувалося з повною очевидністю 1928 року. У таємних «Висновках» ревізії Наркомосу (січень 1928 року), підготовлених для ЦК КП(б)У, згадувалося, як у 1925 році «...певним моральним терором і спекуляцією «на советизації» і «комунізації» своїй академік Кримський рятував стан свого посідання, як секретаря в Академії». У цьому таємному документі вся вина за ситуацію в Академії покладалася на Кримського та на віце-президента Академії Сергія Єфремова.

Кримський, звичайно, давав численні підстави для того, щоб влада не відчувала до нього довіри. Він завжди протестував, коли вчені, члени Академії, потрапляли під арешт. «Можна назвати десятки імен безвинно покараних українських вчених – жертв репресій, на захист яких виступав Агатангел Юхимович», – пишуть Л. Матвєєва та Е. Циганкова. Під час процесу «Центру дії» в 1924 році, коли було заарештовано Миколу Василенка та інших науковців Академії, всі академіки підписали звернення до вищих органів влади з проханням про помилування для всіх заарештованих співробітників. Ситуація змінилася за якихось п'ять років, і

коли відбувався процес СВУ, ті співробітники Академії, які ще були на свободі, вже звинувачували своїх заарештованих колег, не знаючи, що їх невдовзі чекатиме схожа доля [79, с. 35].

На думку Полонської-Василенко, «злам в становищі Академії почався в 1927 році, коли наркомом освіти став кол. наркомюст М.О. Скрипник». Після того Академію намагалися примусити обирати в дійсні члени партійних діячів. Коли перші кандидатури були відхилено після рецензування їхніх праць, влада призначила ряд партійних керівників до Спільного зібрання Академії. Пізніше, в 1929 році, процедуру виборів академіків змінили. Право висувати кандидатів дістали установи, трудові колективи, хоча вирішальне слово мала комуністична влада, представники якої, окрім усього іншого, прагнули академічних постів. Академія швидко ставала державною установою, в якій парторганізація відігравала більшу роль, ніж Президія [14, с. 39].

Повертаючись до Скрипника, слід сказати, що він був фатальною фігурою для Академії загалом і для Кримського зокрема. Сергій Єфремов 23 березня 1927 року, зразу після призначення Скрипника на посаду наркома освіти, записує про нього до щоденника: «Неглибокий, обмежений і претенціозний суб'єкт». Тільки-но ставши наркомом освіти, Скрипник наказав позбавити статусу академіків двох колишніх професорів духовних семінарій. Водночас він провадив політику «українізації», в яку нібито вписувалася діяльність багатьох гуманітарних установ Академії й Кримського як їхнього керівника. Зокрема, в руслі українізації готувалися до видання словники, розроблялися термінологія і правопис. Але саме у сфері розробки правопису розгорівся головний конфлікт між Кримським і Скрипником [43, с. 34].

Особистий секретар Кримського Микола Левченко на допиті в ГПУ свідчив: «Тимчасом у Кримського й Скрипника зайшли ще й великі розходження в правописній справі. Вже з самого початку, коли виникла

потреба правописної реформи, можна було помітити тенденцію НКО (власне наркома тов. Шумського) в бік наближення нашої системи правопису до галицької традиції. Скрипник, ставши на чолі Комісії, ще більше загострив отакий напрям. Кримський вже з самого початку своєї наукової діяльності був рішучий ворог «галицьких тенденцій» як у мові, так і в правописі. Він уважав їх за шкідливі не стільки для наддніпрянців, ба й для самих галичан, убачаючи в тому відрив од живої мови й колонізацію. Він гадав, що завдання Комісії полягає в тім, щоб якнайбільше спростити систему нашого правопису, наблизити його до живої мови і не ламати вже встановлених принципів. Скрипник виразно стояв на позиції поступок галицькій системі. Цю позицію Голови Комісії Кримський вважав за ненаукову й дивився на неї як на політичну гру. Через те на правописних конференціях сталося скількись гострих сутичок поміж Скрипником та Кримським» [79, с. 36].

Парадоксальність ситуації Кримського полягала в тому, що спочатку у цьому «правописному» конфлікті його позицію засуджували як русофільську, згодом вона ж стала підставою для звинувачень у буржуазному націоналізмі. Історія правописної роботи – окремий сюжет наукового та політичного життя 20 – 30-х років. Тут лише зазначимо, що 1928 року було затверджено новий правопис, який у 1933 році скасували як націоналістичний. На цей час Кримський уже животів у Звенигородці в ролі опального академіка, а його колеги – визначні філологи Григорій Голоскевич та Всеволод Ганцов відбували терміни ув'язнення. 1933 року самого Скрипника зняли з посади і на його місце призначили Володимира Затонського. Тоді політика українізації була засуджена, а нове керівництво Наркомосу вимагало негайно припинити видання всіх словників, переглянути термінологічну роботу, здійснити «чистку» кадрів на мовному фронті і тд., що невдовзі й сталося [43, с. 35].

Та повернемося назад у 1928 рік. На травень були заплановані вибори

в Академії, до яких влада приготувала своїх кандидатів: зокрема, на Президента пропонувалася кандидатура мікробіолога Данила Заболотного. (Він помер наступного, 1929 року, і на його місце було обрано фізіолога Олександра Богомольця). Під час цих виборів, у яких брало участь сім партійних представників влади – не членів Академії зі Скрипником включно, Кримського переобрали на посаду Неодмінного секретаря. З самого початку збори пішли не в тому руслі, в якому їх було заплановано партійними керівниками. Скрипника провалили на голову зборів. Так само провалили партійного кандидата Овксентія Корчака-Чепурківського на посаду Неодмінного секретаря. Тоді Скрипник закрив збори, хоча й не мав на те формального права [14, с. 41].

Невдовзі академіки дізналися, що Кримського не було затверджено як Неодмінного секретаря. Тоді Кримський написав листа до першого секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича, в якому пояснював, що Скрипника не обрали головою зборів тільки тому, що кандидатуру останнього висунув неавторитетний академік Тутківський, тим часом факт обрання його, Кримського, на посаду Неодмінного секретаря є «найсильнішим доводом цілком радянського настрою Академії»¹. На цей лист Кримський відповіді не отримав. Єфремов зазначає у щоденнику, що «Кримський написав про всю справу Чубареві, Петровському, Затонському, Любченкові...». Все це не допомогло. Наступного року його змусили залишити керівництво Історично-філологічним відділом. Скрипника, якого Кримський найбільше звинувачував у своїх злигоднях, а також Шліхтера й Затонського було обрано 1929 року академіками. Того ж року заарештовано Сергія Єфремова у справі СВУ [79, с. 37].

Кримського та Єфремова пов'язували давні дружні стосунки. В 1919 році саме Кримський рекомендував Єфремова на обрання академіком. Єфремов працював секретарем Першого відділу, очолював ряд важливих напрямів його діяльності. З 1922 року Єфремов був віце-президентом

Академії, з 1924 року – головою управи Академії, тобто її адміністрації. Кримський і Єфремов дотримувалися однієї лінії стосовно внутрішніх справ Академії, недаремно НКВС уважав їх небезпечною групою, основою опозиції в цій установі. Їх розділяли відмінності характеру: Кримський – дипломат, людина компромісів – сподівався поступками й хитрощами домогтися від влади більше, ніж її бойкотом; Єфремов був прямим і безкомпромісним антагоністом нового режиму. Його щоденники 1923 – 1929 років, у яких точно зафіксована хроніка опору і хроніка морального падіння співвітчизників, є документованим обвинуваченням злочинній комуністичній владі.

Крім Єфремова, були арештовані десятки співробітників Академії. Після процесу СБУ Академія була фактично зруйнована. На зміну кваліфікованим ученим до її установ та інститутів прийшли напівосвічені комуністи й комсомольці, по-справжньому (а не так, як Кримський) лояльні до режиму. Але навіть найбільш лояльних у 30-і чекала доля «ворогів народу» [14, с. 45].

Справа СБУ завдала Кримському ще одного болісного удару – особистого. В липні 1929 року було заарештовано Миколу Левченка, особистого секретаря й учня Кримського, а також перспективного філолога та етнографа. Тільки попереднього 1928 року в його упорядкуванні вийшла солідна книга «Казки та оповідання з Поділля в записах 1850 – 1860-их рр.». Це були найстаріші записи українського казкового фольклору, зібрані Андрієм Димінським. Книга мала присвяту вчителю – Агатангелу Кримському. А 1929-го – в рік арешту – під двома прізвищами – Кримського та Левченка – з'явилися «Нові знадобки для життєпису Степана Руданського» [79, с. 38].

Кримський та Левченко познайомилися, коли останньому було вісімнадцять років. У 1923 році двадцятилітній Левченко, який ще навчався в Інституті народної освіти, почав завідувати видавництвом

Академії. На момент арешту Левченко працював в етнографічній та діалектологічній комісії. Учитель та учень жили в сусідніх квартирах по вулиці Малопідвальной, 3: Кримський у квартирі за номером 5, а Левченко – у квартирі за номером 6. Вечорами напівсліпий Кримський, який з молодості страждав на короткозорість, а в старості – на катаракту – диктував Левченкові свої праці. Влітку вони вдвох виїжджали у Звенигородку, а в Києві ходили разом у гості до Єфремова та інших колег. В Академії знали, що Левченко обожає Кримського, а Кримський не може без нього жити [43, с. 36].

Не відомо, чи знав Кримський, що 1926 року ГПУ завербувало Левченка як інформатора. Однак, як виявилось на слідстві, Левченко та ГПУ мали з цього приводу різні думки. Левченко під тиском погодився надавати усну інформацію про Академію і вважав себе «консультантом з академічних справ». Тим часом ГПУ вимагало письмових свідчень, по суті наклепів, від чого Левченко відмовився. Таким чином, на слідстві Левченка, окрім усього іншого, обвинуватили і в тому, що він дурих ГПУ [14, с. 47].

Коли Левченка заарештували за звинуваченням в участі в СВУ й зокрема в організації відділу СВУ у Звенигородці, Кримський надіслав благальні листи з апеляціями про помилування до слідчого Марка Голдмана та до Володимира Затонського, члена Політбюро ЦК КП(б)У й новообраного академіка. Однак попри те, що Левченко не визнав себе винним за жодним пунктом обвинувачення, його було засуджено на десять років концтаборів і заслано на Соловки. Левченка випустили в 1934 році (очевидно, благання Кримського дали результат). Повернувшись до Києва, Левченко повісився у своїй квартирі.

У 1929 році в Левченка народився син від випадкового зв'язку. Власне, батьківство Левченка сумнівне. Адже він його не визнав. Судячи з протоколів допитів, Левченко вважав, що його очорнила «потаскушка» і

насправді він до народження дитини не причетний. В Умані відбувся суд із цього приводу, який, нібито, не визнав батьківства Левченка. Проте Кримський усиновив хлопчика, якого так само назвали Миколою.

Левченко на допитах послідовно заперечував будь-яку участь Кримського в діяльності СВУ. Можливо, саме це врятувало останнього від арешту. Левченка реабілітували тільки в 1973 році [43, с. 38].

Коли відбувався перегляд справи, сусідка Наталія Семенівна Собецька, котру в 1941 році поселили в одну з кімнат квартири номер 5 по вулиці Малопідвальной, 3 (у двох інших кімнатах жив Кримський з домогосподарем похилого віку), розповіла на допиті про те, що приблизно в 1944 році до квартири прийшла жінка, яка назвалася Олександрою Семенівною і сказала, що є матір'ю хлопчика, усиновленого Кримським. Вона так само розповіла, що фактичним батьком хлопчика був Микола Левченко. Академія дозволила їй взяти деякі особисті речі Кримського. Далі сусідка розповіла:

«Я була присутня, коли Олександра Семенівна брала речі Кримського. В моїй присутності вона знайшла шнурок, змотаний у рулон. Це був звичайний шнурок, схожий на господарський, що на нього розвішують сушити білизну. Шнурок цей було загорнуто в папір. Разом зі шнурком був аркуш паперу, на якому рукою Кримського українською мовою було написано, що на цьому шнурку повісився Левченко Микола» [79, с. 39].

Смерть Левченка була тією останньою краплею, яка добила Кримського. Він утратив не лише особистого секретаря і близьку людину, він утратив найкращого учня. Кримський уже втрачав учнів: Борис Міллер, наприклад, став дипломатом і виїхав з Росії. Однак Левченка не можна порівнювати з жодним із попередніх учнів, навіть із Борисом Міллером, якого Кримський на початку століття по-справжньому любив. Левченко мав стати передовсім українським ученим, він і Кримський були однодумцями не лише в наукових справах, але й у політичних поглядах,

обидва були фанатиками розбудови української науки. Кримський залишився без вихованця. Він не відтворив себе в собі подібному. Для вченого такого масштабу і для одержимого педагога це був нищівний удар [14, с. 52].

У справі СБУ було заарештовано і брата Кримського Юхима, який відбув п'ять років заслання. Це до певної міри парадокс, адже Юхим уважав себе росіянином, не сприймав ні української мови, ні українізації, і на цьому ґрунті між братами часто відбувалися суперечки [43, с. 39].

Два арешти і пізніше самогубство на засланні ще одного близького колеги – автора правопису і словника живої мови Григорія Голоскевича, арешт Ганцова, який проведе в ув'язненні понад двадцять років (називаю лише найближчих людей), не могли не позначитися на психічному стані Кримського, який роками перебував у глибокій депресії.

Поступово держава закрила більшість установ, започаткованих Кримським. Ті, що залишилися, очолили інші люди. Він утратив посади, статус, зарплату і жив у Звенигородці за рахунок невеликого городу. Голодував. «Не життя, а суцільний сором, який поглиблюється свідомістю, що через місяць буде ще гірше, через два – ще гірше, через три – все гірше й гірше, і так – без кінця», – писав Кримський в одному з листів до Вернадського. Його не друкують і згадують хіба що у викривальному тоні, хоча він продовжує рахуватися на службі в університеті.

Якщо подивитися на бібліографію творів Кримського радянського часу, то в ній помітимо одну тенденцію: з кожним роком кількість опублікованих праць зменшувалася. З кінця 20-х це були окремі й невеликі за обсягом статті в малотиражних наукових виданнях, крім того, Кримський редагував атласи, карти, наукові записки, словники, збірники, бібліографії тощо. Починаючи з 30-х у деякі роки, власне в більшість років, єдині публікації – сходознавчі статті в російському «Энциклопедическом словаре» Гранатів.

Секретарем Кримського якийсь час працювала дружина покійного Миколи Василенка, другого, не затвердженого урядом Президента Академії наук, історик Наталія Полонська-Василенко. (В 1934 році її звільнили з наукової посади, на якій поновили в 1937 році). Полонській-Василенко належать машинописні передруки багатьох праць Кримського, які зберігаються в його архіві [79, с. 41].

В 1938 році несподівано стався перелом у кар'єрі Кримського, пов'язаний з новою політикою партії: покарали «вредителей», котрі, за офіційною версією, очорнили старі кадри. Його запросили в Інститут мовознавства керувати аспірантурою. З'ясувалося, що Кримського не викинули з Академії, а перебування в Звенигородці зарахували як наукове відрядження. Йому знову починають виплачувати академічну пенсію, він уже не голодує і може собі дозволити поремонтувати черевики. В 1940 році Кримського нагороджують орденом Червоного Прапора, а його сімдесятиліття в січні 1941 року відзначається на державному рівні. Після давніх ювілеїв Грушевського та Багалія це був перший такий пишний ювілей академіка. За дорученням уряду Кримський виїжджає до Львова, щоб продемонструвати інтелігенції Західної України, як радянська влада шанує старих учених. За спогадами Полонської-Василенко, «його приїзди до Львова були тріумфами видатного вченого, а разом з тим – тріумфами советської науки, і це дуже добре розуміли керівні кола. Він щиро і беззастережно радів з «возз'єднання» з Галичиною й уважав, що – що б не було – Україна буде нарешті єдиною. Хай буде тяжко, хай буде зле, – в спільній боротьбі за краще майбутнє український народ загартується й буде почувати себе єдиним, монолітним. Ці погляди А.Ю. Кримського, які він висловлював і в Києві, й у Львові, не врятували його від загибелі» [43, с. 42].

20 липня 1941 року до Звенигородки, де перебував Кримський на початку війни, приїхали агенти НКВС і примусили його виїхати нібито до

Саратова, куди вже евакуювали Академію. Насправді Кримського було заарештовано. Йому інкримінували багатолітню антирадянську діяльність, зв'язки з Петлюрою та Винниченком, редагування «націоналістичного» російсько-українського словника, зв'язки із закордоном, участь в організації та керівництві СВУ та ін. Його повезли до Харкова, там допитували. На допитах Кримський поведився гідно, винним себе в антирадянській діяльності не визнав, друзів та колег не обмовляв. Наприклад, на запитання, чи Євген Тимченко націоналіст, Кримський відповідав ухильно: «Якщо його заперечення праруської мовної спільності є націоналізм, то Тимченко, звичайно, має бути визнаний націоналістом». Визнавав антирадянські настрої лише в Сергія Єфремова, якому ці свідчення вже не могли пошкодити. Але про наукові заслуги Єфремова говорив з повагою. У відповідях намагався бути чітким і аргументованим.

14 вересня 1941 року Кримського визнали винним у тому, що він був ідеологом українських націоналістів і проводив антирадянську діяльність. Постанову Кримському оголосили 16 вересня. Після того його перевезли в Казахстан. Помер він 25 січня 1942 року від виснаження і численних хвороб у Кустанаї в тюремній лікарні номер 7 НКВС. Про останні дні Кримського знаємо зі спогадів співкамерника селянина І. Гречинина, засудженого за баптизм [14, с. 55].

У листопаді 1956 року академік Леонід Булаховський, на той час директор Інституту мовознавства Академії наук УРСР, звернувся до Прокурора УРСР з проханням «перевірити правильність засудження» Агатангела Кримського. У квітні 1957 року КДБ УРСР допитав численних осіб, які знали Кримського, включно з його колишніми аспірантами й журналістом «Советской Украины» Олександром Шеметовим, який у 1941 році свідчив на підтвердження обвинувачення. Тепер останній заявив, що свої свідчення проти Кримського дав під тиском НКВС. (Насправді те, що говорив Шеметов у 1941 році, мабуть, відповідало дійсності більше, ніж

те, що він свідчив у 1957-му. Легко повірити, що Кримський засуджував колективізацію і вважав її величезною трагедією, що, попри радість від приєднання Західної України до УРСР, він страждав, дістаючи повідомлення від друзів із Заходу про русифікацію і про те, що важливі пости посідають люди, які не володіють українською мовою) [79, с. 41].

В 1957 році Шеметов в один голос з іншими допитаними (яких саме допитували, а не опитували) підтвердив цілковиту лояльність Кримського до радянської влади. Це зробив і Всеволод Ганцов, за словами Кримського, «улюблений учень академіка Шахматова», який уже відсидів три терміни і доживав свої дні без роботи в Чернігові. На підставі цих допитів, а також колективного листа, підписаного Іваном Білодідом (на цей момент міністром освіти), Леонідом Булаховським та іншими вченими, в травні 1957 року справу Кримського було переглянуто і обвинувачення, висунуті проти нього раніше, знято. Кримського дозволили цитувати.

В 1972 – 1973 роках вийшло п'ятитомне видання творів Кримського за редакцією Білодіда, до якого ввійшли оригінальні художні твори та переклади, статті на літературні та наукові теми, листування, Однак усе в цьому виданні – вірші, оповідання, листи, статті – було купюроване й цензуроване до абсурду. На щастя, не загинув величезний архів Кримського, за яким ці купюри можна відтворити. Архів зберігається головним чином в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і є цінним джерелом не лише для вивчення спадщини Кримського і багатьох його колег, а й для відтворення правдивої історії Академії наук, яка, сподіваюся, колись буде написана [43, с. 46].

Кримський був неймовірним педантом, за своє життя він не викинув, мабуть, жодного клаптика паперу з будь-яким, навіть найнікчемнішим побутовим текстом. Він зберігав не лише численні чернетки, гімназійні конспекти, але й дрібні рахунки, візитні картки, залишені знайомими, котрі не заставляли його вдома. Ще в студентські роки Кримський наймав

квартиру в Москві (біля Чистих Прудів, Мильников провулок, колишній Кривий дім Кашкіна) в якоїсь пані Марії Леве, яка мала агенцію з найму гувернанток. До неї надходило безліч карток із проханням підібрати гувернантку або іншу хатню прислуг}; Десятки, а може й сотні цих карток, не виключено що й викинутих пані Леве, опинилися в Кримського. Він возив їх за собою з квартири на квартиру, нарешті привіз разом з усім майном у 1918 році до Києва. Сьогодні ці картки зберігаються в архіві Кримського поряд зі стародруками, рідкісними документами, протоколами спільних зборів Академії (останні були використані для підготовки життєпису Ореста Левицького) та її Історично-філологічного відділу. Документи, пов'язані з життям і діяльністю Кримського, можна знайти в численних інших архівах України. Бібліотека Кримського зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського [79, с. 42].

1972 року надруковано «Бібліографічний покажчик творів А. Кримського (1889 – 1971)», який можна було б уважати майже точним, якби не відсутність посилань на статті про Кримського таких на цей момент «ворогів народу», як Наталія Полонська-Василенко, та публікацій арабською мовою.

Після реабілітації Кримського повернули до канону. Однак канонізація супроводжувалася стерилізацією. Усі гострі моменти з опублікованих творів Кримського були вилучені, у статтях про нього жодні контрверсійні теми не піднімалися. Кримського всі почали називати «великим», однак розкривати деталі величі не поспішали. Йому поставили меморіальну дошку на колишній, Колегії Ґалаґана в Києві, самої ж Колегії Ґалаґана вже не було, а в 1976 році не стало навіть школи, яка перебувала в цьому ж приміщенні і намагалася хоч якось зберігати академічні традиції, Колегії. Тут відкрили Музей літератури, в якому книжки лежать під склом, наче створені не для читання. Письменники і Кримський в їхньому ряду стали експонатами, яких не можна торкатися

руками [14, с. 56].

Після 1991 року про Кримського знову згадали. Насамперед, зусиллями його учня Омеляна Пріцака 1991 року було засновано Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. 1996 року перевидано «Історію Туреччини», чи не найзначнішу працю Кримського 20-х років. Історики Л. Матвеева та Е. Циганкова 1997 року опублікували з багатьох поглядів цінну книжку: «А.Ю. Кримський – Неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування». В Інституті сходознавства в 90-і роки відбулося декілька конференцій імені Кримського. Про Кримського частіше почали писати. Меморіальна дошка стала ніби ближчою. Однак нові публікації не так відповідали на запитання, як їх множили.

РОЗДІЛ 2. ФЕНОМЕН «ОРІЄНТАЛІЗМУ» В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ДІСЛЬНОСТІ А. КРИМСЬКОГО

Агатангел Кримський не належить до тих авторів, яких критики називають великими чи хоча б важливими. За всіма ознаками він типовий маргінал. Про нього мало згадують навіть в останні роки, коли всіх непоцінованих, забутих або проскрибованих повертають назад до канону. Водночас ореол геніального вченого оточує цю літературну постать, хоча не допомагає в її розумінні.

Кримський найменш прочитаний, найменш ясний і зрозумілий, найменш популярний український письменник серед тих, хто безперечно заслуговує цієї популярності. Його непопулярність дійшла до такої міри, що Кримському не знайшлося місця в «Історіях української літератури ХХ століття», виданих у 90-і роки.

Забуття є так само оцінкою. Важко знайти українського письменника, оцінка якого була б більш несправедливою, а критичні інтерпретації творчості – більш туманними, непевними і далекими від істини. Водночас важко знайти серед української класичної літератури тексти, до такої міри співзвучні інтелектуальним і артистичним пошукам зламу ХХ і ХХІ століть, як забуті оповідання, вірші та роман Агатангела Кримського [43, с. 47].

Коли Кримський почав писати, йому було приблизно дев'ятнадцять років (чимало прозових творів датовані 1890-м роком), а закінчив у 1904 – 1905 роках. Вершина творчості Кримського збігається з переломними роками зміни двох століть, і в духовний контекст цієї зміни, цього катаклізму він прекрасно вписується [79, с. 43].

Хронологія літературної творчості Кримського по суті охоплює декілька років на переломі ХІХ і ХХ століть. Він був людиною короткої епохи, яка називається *fin de siecle*. В українській літературі ця епоха з

багатьох причин не стала такою виразною, як в інших європейських літературах. Гедонізм, артистизм, декадентство, мистецькі ігри, пошук нових стилістичних прийомів і нюансів людської психології, долання віковичних табу література бездержавної нації дозволити собі не могла. І все ж вона породила такі класичні твори, позначені світовідчуттям *fin de siècle*, як «Valse melancolique» Кобилянської, «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Поезії в прозі» Гната Хоткевича та ранні оповідання Михайла Яцківа. Частково цю епоху представляють Микола Вороний і поети «Молодої Музи» [43, с. 49].

Серед перелічених авторів Кримський стояв раніше і стоїть тепер ніби збоку. Він був не письменником, як усі вони, в тому сенсі, що літературою аж ніяк не вичерпувалося його життя, а дослідником, професором, але саме він найглибше відчув, пережив і найсміливіше втілював у літературних формах типові європейські дискурси перелому віків – дисгармонії людської душі, її діонісійства, декадентського гедонізму, екзотичних пристрастей, саме він найдалі зазирнув у темні глибини людського «я», саме в його творчості Краса і Душа були не ідеальними абстракціями, яким поклонялися, наприклад, «молодомузівці», а цілісною вербальною реальністю, яку так важко розкласти на риторичні компоненти [14, с. 68].

В суб'єктивізмі, в аналізі людського, передовсім свого власного «я», Кримський-письменник заходив настільки далеко, що, мабуть, сам не раз лякався написаного, тому часто знищував свої тексти або не публікував їх одразу після написання, як це сталося з двома останніми частинами його єдиного роману. Критика зламу століть у цілому сприйняла його появу позитивно, а Франко для жодного з поетів того часу, за винятком хіба Лесі Українки, не знайшов таких схвальних слів, як для Кримського. І все ж попри це він так і залишився автором єдиної книжки віршів, одного роману та двох збірок оповідань, на сьогоднішній день міцно забутих і вилучених не лише з канону, а й контексту.

2.1. Конструювання наукових поглядів Агатангела Кримського.

Наукові праці Агатангела Кримського з різноманітних дисциплін, напрямів та тем сходознавства ніколи не досліджувалися та не аналізувалися поза власним контекстом. Як правило, коментатори Кримського констатували подиву гідні факти його надзвичайної обізнаності та продуктивності. Відбувалися захоплене називання, окреслювання рамок знань, проте не аналіз наукових позицій та внеску. Запитання на зразок: яке місце належить Кримському у сходознавстві свого часу, як російському, так і європейському? Чи був він включеним у головні дискурси сходознавства? Що з його наукової спадщини актуальне сьогодні? – попри поодинокі спроби осмислювати наукову спадщину Кримського залишилися нез'ясованими.

До певної міри це зрозуміло. В українській науці робити такий аналіз було нікому, адже донедавна сходознавства в ній не існувало. Щоправда, окремі дослідники публікували сходознавчі праці або переклади, проте дисципліна, або, точніше, цілий ряд дисциплін був відсутній. Радянська Україна – територія провінційна не лише за соціальною, але й за етнічною ознакою – на сходознавство права не отримала. Навіть на дослідження сусідів-турків, або «східних» народів, які проживали на її теперішній території (кримських татар та ін.). А за відсутності дисципліни з певною методологією та динамікою розвитку важко було говорити про місце в ній Кримського. Навіть якщо йшлося про цілком історичне місце [79, с. 44].

І все ж якщо така дисципліна в Україні сьогодні має існувати, то саме Кримському належить у ній місце фундатора. Це аксіома. Адже ж не вважати фундатором сходознавства в Україні німецького семітолога Дітріха-Христофора Ромеля, який упродовж чотирьох років (1810 – 1814) викладав у Харківському університеті, а також написав «Опис Аравії», що заслужив похвали самого Сильвестра де Сасі [79, с. 44].

Перші публікації Кримського на теми східної літератури, написані

українською мовою, а також перші переклади з перської, турецької та арабської мов з'явилися в 1890 році в галицьких виданнях «Правда», «Народ» та «Дзвінок». У наступні роки вийшли перші публікації російською мовою, якою Кримський переважно й писав свої наукові твори. До української мови як мови писань у галузі сходознавства він повернувся після 1918 року, хоча й тоді писав деякі праці російською мовою на замовлення позаукраїнських наукових установ [43, с. 53].

Попри те, що Кримський писав на теми сходознавства українською мовою починаючи з 1890 року і перекладав українською мовою східних авторів, справжнім фундатором українського сходознавства він став після 1918 року. Одразу по створенні Української Академії наук (1918) Кримський разом з Дмитром Багалієм, Григорієм Павлуцьким та Євгеном Тимченком узяв участь у складанні «Пояснюючої записки до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук». Зрозуміло, що саме Кримському належать розділи цього документа, присвячені перспективам розвитку сходознавства. Ці перспективи в баченні Кримського вражають масштабністю. На його думку, Україна має свої, глибинні причини розвивати сходознавство [79, с. 45].

«Стародавня територія сучасної України була місцем для життя або для довшого перебування усяких орієнтальних народів, – і перед українською наукою стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають свого планового розроблення і розв'язання. Іраністика, тюркологія і (дисципліна ця особливо потрібна) арабістика, – без отих трьох наук усестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому- таки українознавстві». Далі Кримський на двох сторінках переконливо демонструє, як у давні часи мешканці території України в її сучасних межах зазнавали впливів іранських, монгольських, турецьких та ін. він зазначає, що ніхто не має такої «повинності», як українська Академія, перед вивченням історії

хозарів, печенігів, половців та їхніх впливів на Київську Русь. Крім того, жодна наука про східні народи неможлива без арабістики й вивчення арабської мови – мови не лише Корану, але й історіографії. Нарешті, українські вчені зобов'язані вивчати християнський арабський Схід, що має скласти окрему дисципліну. Далі Кримський висловлює жаль, що сьогодні в Україні можливо заснувати не декілька кафедр сходознавства, а лише дві: арабістики та тюркології. На закінчення він зазначає:

«Можна думати, що третя по черзі східня катедра, яка заснується пізніше, буде гебраїстична, бо кожному ясно, що Україна, оця «черта єврейской оседлости», має право вимагати, щоб її найвища наукова інституція була авторитетною і в науковому вирішенні справ, які торкаються жидівського народу, його історії, мови, віри, побуту». З аналогічним пафосом написаний і розділок «Схід» у більшому розділі, який торкався закладів та комісій з мистецтва та археології [79, с. 46].

На другому засіданні Історично-філологічного відділу 11 грудня 1918 року Кримського було призначено на кафедру арабо-іранської філології. Згідно з планом Кримського, у 20-ті роки мали постати інші установи та кафедри сходознавства – в Академії наук та колишньому університеті. Так виникли кабінет арабо-іранської філології, потім Гебраїстична історично-археографічна комісія. На початку 30-х мрії й плани Кримського щодо українського сходознавства зазнали краху. І все ж багато було написано, започатковано, і титул фундатора українського сходознавства належить Кримському беззаперечно [43, с. 55].

Але в чому конкретно полягав внесок фундатора? Адже зрозуміло, що йдеться не лише про організаційну, а передовсім про наукову діяльність. Якою була методологія Кримського? Як вона змінювалася з часом? У чому цінність його спадщини? Де її слабкі місця? Що з неї потребує вивчення і видання, а що на сьогодні застаріло? І досі це питання позбавлене належної відповіді.

2.2. Методологічні основи наукової роботи.

Кримський дебютував у російському сходознавстві в 90-ті роки XIX сторіччя. На цей час російське сходознавство активно розвивалося, наздоганяючи Францію, Німеччину, Англію, де цей процес почався раніше. Сходознавство в Росії, як і на Заході, відіграло політичну роль. Це була наука, яка мала обслуговувати експансію на Схід. Лазаревський інститут східних мов, де викладав Кримський, готував передовсім дипломатів. Крім того, Кримський навіть мав статус державного службовця. У списку випускників Колегії Галагана, опублікованому 1899 року, він значиться як «чиновник азійського департаменту Міністерства закордонних справ».

У російській науці Кримський, так само як і в українській, належить до фундаторів і першорядних світил сходознавства. Він був першовідкривачем цілої низки тем, персоналій, часто саме Кримському належала заслуга здійснення перших у Росії перекладів деяких східних авторів з оригіналів. Крім того, він був педагогом і наставником численних перекладачів арабських, іранських та тюркських поетів на російську мову. Викладаючи в школі для дипломатів, Кримський залишався передовсім філологом-істориком [79, с. 47].

Головним методологічним інструментом Кримського були знання. Вважається, що знання предмета не може відігравати якоїсь методологічної ролі, а є лише фундаментом, початковою засадою наукової роботи. Однак у випадку Кримського його колосальна обізнаність та ерудиція мали методологічне значення, даючи йому в руки великі переваги й водночас роблячи вкрай уразливим. Кримський був не просто поліглотом, він був експертом з цілої низки наукових дисциплін, кожна з яких є материком, на вивчення якого, здається, не може вистачити одного людського життя. Кожен з цих «материків» ділиться на інші, більш спеціалізовані дисципліни або напрями, у яких так само своє слово сказав

Кримський [43, с. 56].

Хронологічно першим предметом Кримського стала арабістика (арабська мова й література, філологія, релігія), далі до них додалися перська мова і література та турецька мова і література. Це, так би мовити, головні сходознавчі дисципліни Кримського. Але до кола його зацікавлень входили також семітські мови, історія ісламу, зокрема вивчення Корану та інших релігійних текстів мусульманства, мови та історія «східних» народів, які населяли теперішню територію України, зокрема кримських татар, хозарів та ін. Знання з усіх цих дисциплін давали можливість дивитися на кожне окремо взяте наукове завдання з різних точок зору, бачити його з погляду не однієї культури, а кількох, розглянути історичну подію чи героя історії (султана, візира, полководця, дервіша, придворного поета) у світлі джерел, написаних різними мовами в різних країнах. Наприклад, певна історична подія, скажімо битва, фіксується істориками обох сторін конфлікту. Історики – панегіристи переможця малюють одну картину, історики тієї сторони, яка зазнала поразки, – децю, а часом цілком, іншу. Кримський ніколи не спирається лише на один опис події, він завжди намагається врахувати всі можливі точки зору. Звичайно, коли вони зафіксовані в письмових джерелах. Це історія у варіантах, і цим вона схожа на роман, до того ж роман сучасний, поліфонічний [79, с. 48].

Омелян Прицак у передмові до перевидання «Історії Туреччини» (1924) Кримського пише: «Агатангел Юхимович був насамперед філолог-арабіст та ісламіст, який був дуже обізнаний в арабській духовній та світовій літературі, а також у працях середньовічних арабських істориків. Крім того, улюбленим його предметом була середньовічна перська література та історіографія. Жоден із нових істориків Османської імперії не мав такої ерудиції у названих літературах, як Агатангел Кримський». Далі Омелян Прицак демонструє, як ерудиція Кримського ставала важливим фактором у його вивченні історії Туреччини, зокрема в

написанні ряду досліджень з історії Туреччини і двох «Історій Туреччини»: російськомовної (видана в 1910 – 1916 роках у Москві) та україномовної (Київ, 1924). Кримський добре знав візантійські джерела. Як зазначає Пріцак, його книга «рясніє» грецькомовними цитатами. Далі: «Знаючи досконало латину, італійську та французьку мови, Агатангел Кримський кохався у писаннях XV – XVI ст. західноєвропейських авторів». Серед них – звіти венеціанських резидентів у Царгороді тощо. Однак найцікавішим, на думку Пріцака, було використання «слов'янських джерел: сербських, болгарських, українських, російських та польських. Взяти хоча б його опис битви під Варною 1444 р., характеристику слов'янського і власне українського елементу у державі Сулеймана Пишного та роль українки Роксолани (Хуррем Султан) в турецькій історії» [43, с. 57].

Ще один приклад. Пишучи про державу сельджуків (історичні розділи книжки «Нізамі і його сучасники», 1940), Кримський використовує не лише іранські, тюркські або арабські джерела, але так само грузинські та вірменські. З цього постає багатолінійний образ історії, яка завжди є не просто історією однієї країни, однієї династії, одного етносу, але й сусідніх і навіть не зовсім сусідніх країн. Історія – це полотно, яке течеться з багатьох країв, у ньому немає одного сюжету, єдиного центру чи стрижня дії.

Слід пам'ятати, що Кримський ніколи не був тільки чи просто істориком, хоча більшість назв його праць починалися словом «історія». Його «історії» вкрай філологічні, в їхньому центрі передовсім стояли джерела та їх коментування. Такі «історії» передбачали велику увагу до мови, літератури, археографії [79, с. 49].

Власне узагальнюючою спеціальністю Кримського була філологія. Кримський – філолог у тому сенсі цього слова, як воно розумілося в XIX столітті. Наука філології мала на меті не вивчення мови чи мов, а коментування текстів. Як зазначав Фердінан де Сосюр, завдання

коментувати текст змушувало філологію звертатися «ще й до вивчення історії літератури, побуту, соціальних інституцій тощо. Усюди вона використовує свій власний метод: метод критики джерел». Такий метод виявився неспроможним як основа сучасної лінгвістики, проте це був метод сходознавства в ХІХ сторіччі. Він полягав у найдоскіпливішому й водночас широкому аналізові джерел. Чим більше джерел знав автор, чим більшою кількістю мов він володів, щоб вивчати джерела в певному аспекті, тим ціннішим вважався його внесок. У цьому сенсі знання Кримського були неперевершеними [43, с. 59].

Перевагу Кримського становив поліглотизм, уміння читати джерела десятками мов. Як педант і просто добросовісний учений він це й намагався робити, на яку б тему не писав. Однак перевага не раз оберталася вадою. Знаючи надзвичайно багато, Кримський не завжди вмів сконцентруватися на одній темі, на одному аспекті питання, не міг систематизувати власних знань, не міг синтезувати їх у цілісне завершене дослідження. Більшість його праць залишилися незавершеними, недописаними. І навіть ті, що дописані, слабують на фрагментарність [14, с. 68].

У свій час один з метрів французького сходознавства Ернест Ренан сказав, що «філологія – це точна наука духовних об'єктів». Філологія систематизувала, узагальнювала, давала змогу бачити реальність ясно, іншими словами, філологія претендувала на місце математики гуманітарних наук. Як і Ренан, Кримський боготворив філологію, як і французький учений, вважав її однією з головних наук сучасності.

Якщо спеціальністю і методологією Кримського була філологія, то бібліографія була його пристрастю. Особливість праць Кримського – величезний науковий апарат. Як правило, півсторінки тексту складають примітки. Крім того, всяка праця починається описом і коментуванням джерел, а часом ними й обмежується [79, с. 52].

Філологічність та бібліографічність властиві для всіх «історій», які писав Кримський: історії арабів, історії Персії та історії Туреччини. Називаю ці праці без лапок, адже маю на увазі не лише твори під однойменними назвами, а й численні інші твори, які були фрагментами цих історій, над якими Кримський працював упродовж десятиліть, можна навіть сказати – ціле життя.

Історії, які виходили з-під пера Кримського, завжди були неповними, незакінченими. Вони часто перевидавалися з додатками, або видавалися нові розділи чи томи. Автор постійно їх доробляв і переробляв. Наприклад, «Історія арабів» (повна назва: «Історія арабів, їх халіфат, їх подальші долі й короткий огляд арабської літератури») виходила російською мовою тричі, починаючи з 1903 року, кожен раз із доповненнями або у вигляді нових розділів. Російськомовна історія Персії (1903, 1909, 1912, 1914, 1915) закінчується XIII століттям. Україномовна історія Персії (1923) охоплює IX та X століття. Додатком до неї є книжка «Перський театр, звідки він узявся і як розвивавсь», підзаголовок якої: «Уривок з III тому «Історії Персії та її письменства»» (1925) [43, с. 63].

Історія Туреччини (україномовна) – це передовсім історія XV і XVI століть. Історія Туреччини (російськомовна) – періоди XIV – XVI століть. Деякі праці Кримського існують в українському та російському варіантах, котрі не є ідентичними. В деяких випадках, як-от з російськомовною «Історією Туреччини», спочатку з'являвся другий том (1910, а потім перший (1916) [14, с. 69].

У всіх своїх «історіях» Кримський поєднує власне історію з історією літератури. Перше має служити тлом для другого. Це відображено в назвах: «Історія арабів, їх халіфат, їх подальші долі й короткий огляд арабської літератури» або «Історія Персії та її письменства» та ін. Часто Кримський не доходив у своїх історіях до літературних розділів. Іноді він писав окремі книжки про поетів (Гафіз, Нізамі), які в цьому разі були

епізодами історії Персії. Деякі назви цілком або частково не відповідають змістові [79, с. 53].

Фундамент «історій» становила бібліографія. Захоплення Кримського бібліографіями та джерелами часто приводило до того, що бібліографічні розділи домінували над історичними чи літературними. Нерідко в переліках та описах джерел головний об'єкт аналізу губився. Так сталося, наприклад, з Гафізом, перським поетом XIV століття, якому присвячена книжка «Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі». Гафіз належав до найулюбленіших поетів Кримського, якого він вивчав і перекладав упродовж багатьох років [43, с. 65].

Як виглядає праця про Гафіза? Перший її розділ «Життєписно-літературний нарис» якнайменше нагадує нарис, а становить скоріше опис джерел до життєпису, серед яких не останнє місце належить описові рідного міста Гафіза – Шіраза і відповідних джерел. Автор перелічує безліч історичних деталей, називає імена правителів і відомих сучасників. У цій неймовірній кількості джерел біографія поета губиться, вона розчиняється в інформації, яка має служити лише матеріалом для її написання. За такою самою схемою схарактеризований «Диван» – зібрання творів Гафіза. Здається, Кримський більше зацікавлений скласти повний список видань «Дивана», ніж дати більш-менш вичерпну його характеристику. А найімовірніше – відкладає цю справу на майбутнє. Наступний розділ, у якому оповідається про знайомство Європи з Гафізом, так само являє собою ще один список джерел на цю тему. І нарешті останній список чергових джерел становить розділ про вивчення Гафіза в Росії та його російські переклади. Після цього Кримський подає дві добірки перекладів з Гафіза – свої власні (українською мовою) та переважно своїх учнів (російською мовою). Останніх шістдесят сторінок книжки знову займають джерела [79, с. 54].

Сказати, що в цій книжці зовсім немає цікавих пасажів, було б

несправедливо. Проте як цілість ця книжка не вдалася, перед нами скоріше набір матеріалів, з яких могла б вийти книжка про найчарівнішого перського поета. Інший характерний випадок: Кримський зупиняє друк своєї «Історії Персії» (1923), коли дізнається, що в Лондоні видано нове джерело до історії династії Бовейгідів [43, с. 66].

Ренан писав: «Головне завдання історика – окреслити те середовище, в якому проходили описувані події». Так сам Ренан писав «Життя Ісуса», «Антихриста» та інші науково-белетристичні та суто наукові твори. Для Кримського це був беззаперечний принцип. Що означало для Кримського «середовище»? Або що найперше цікавило його в історичному матеріалі?

Передовсім Кримський розглядав історію як розвиток держав і династій. Хронологічні рамки династій найчастіше служать хронологічними межами розділів його книжок. Історія династій простежується насамперед через історію родів, життєписи правителів, візирів, експансій, завоювань, міжусобиць, воєн та ін. Кримського так само цікавлять обставини внутрішньої й зовнішньої політики. З роками ці питання і навіть економічні моменти привертають більшу увагу. Однак сюжети про економіку або соціальні аспекти життя за певного халіфа, султана, хана, еміра є лише незначним відхиленням від головного нарративу про зміну династій, держав, їхніх кордонів та правителів. Якоїсь вищої логіки за зміною династій Кримський не бачить і в аналітичні чи історіософські екскурси не вдається [14, с. 72].

Жодних теорій, самі тільки факти – так можна окреслити кредо Кримського. За його словами, «Завдання моє – не широкі узагальнення давати, а фіксувати ті історико-літературні факти, котрі документально незаперечні й становлять достовірний матеріал для висновків. До гіпотез, навіть і дуже заманливих, я, старий ерудит, після півстолітньої роботи над вивченням культурно-літературної історії Ірану (в широкому сенсі слова) ставлюся з побоюванням: надто багато фактичного залишається ще для нас

неясним і потребує дальшого добирання точного матеріалу. Звичайно, навіть у простому групуванні фактів обійтися цілком без припущень не можна; трапляються іноді вони і в мене. Але в таких випадках я дотримуюся правила – жодного особистого здогаду не повідомляти інакше, як з обережними застереженнями» [14, с. 75].

А.Б. Хамідов, російський учений, який приготував до друку незавершену працю Кримського про нову арабську літературу, слушно зазначав про метод останнього: «Теоретичні побудови не були сильною стороною його таланту і, очевидно, мало його приваблювали». У працях, присвячених літературним постатям, Кримський працює за тією ж схемою.- джерела – історичне тло – життєпис. Іноді до третього пункту програми – життєпису поета – він не доходить [79, с. 55].

Це парадоксальним чином виявилось в останній книжці Кримського про Нізамі («Низами и его современники»), яка писалася на замовлення Азербайджанської Академії наук у 1940 році, однак вийшла в Баку лише 1981 року. Ця книга значно цікавіша й ґрунтовніша за україномовну книжку про Гафіза. Це справді книга, а не набір прокоментованих джерел. Вона теж залишилась незавершеною, проте в цьому випадку роботу перервала війна, а невдовзі й арешт і смерть автора. Цікаво, що до самого Нізамі – видатного перськомовного поета XII століття – в цій книзі (майже 500 сторінок) автор не дійшов. Усе сказане було вступом до дальшого викладу: біографії та творчості Нізамі. З чого складався вступ? Звичайно, передовсім з характеристики джерел до вивчення Нізамі, як на Сході, так і в Європі (перший розділ). Нізамі був автором поетичних творів, які визнані одними з найвидатніших у перськомовній літературі. Це «Хамсе» («П'ятериця») – поеми «Скарбниця таїн» (1173 – 1180), «Хосров і Ширін» (1181), «Лейлі і Меджнун» (1188), «Сім красунь» (1197) та «Іскандернаме» (близько 1203). Перший, бібліографічний, розділ становить не просто демонстрацію обізнаності з джерелами, але й відповідь на

запитання; як потрібно писати про Нізамі. На думку Кримського, біографія має бути максимально об'єктивною й точною, тому всі джерела слід вивчити та проаналізувати на предмет помилок у датуванні, фактах тощо. Крім того, Нізамі можна зрозуміти лише в контексті: а) поезії його часу; б) перської поезії загалом і в) епохи поета в її цілості [43, с. 67].

Наступні чотири розділи розкривають саме ці аспекти. Кримський починає з історичного екскурсу: він характеризує епоху розквіту Сельджуцької держави в XI столітті та її занепад у XII (столітті Нізамі), описує «смути», воєнні конфлікти, головних правителів та їхніх візирів. Центральний наратив вражає легкістю письма, белетристичністю викладу. Однак це не означає, що текст хоч на краплю є вигаданим. До кожного факту додається примітка, посилання на джерело [79, с. 56].

Ще цікавішими за історичне тло є розділи, в яких висвітлюється духовне тло сучасної Нізамі епохи. Це передовсім розділ під заголовком: «Головні розумові течії в Передній Азії в час розкладу Сельджуцької імперії у XII віці», який присвячено одній з улюблених наукових тем Кримського – суфійству. («Суфійство – містичний або містико-пантеїстичний настрій, який шукає пізнання бога безпосередньо, в релігійному захопленні-екстазі, підготовкою до якого служить звичайний аскетизм, виснаження плоті й напружене вдумливе споглядання»). В наступних розділах Кримський звертається до релігійних течій у літературі Ірану, до скептичної й розбещеної («разнузданной») та до панегіричної літератури меценатських феодальних дворів. У всіх випадках маємо вкрай цікаві дослідження, в яких схарактеризовані найвидатніші постаті іранської літератури XI – XII століть, найважливіші богослови та автори вчених трактатів. Кримський оздоблює свою розповідь біографіями головних авторів та безліччю цитат [14, с. 76].

До особливо цікавих і вдалих епізодів цієї книжки належить оповідь про життя і діяльність Омара Хайяма, про якого Кримський пише з

особливим трепетом, розумінням і співчуттям. Щоправда, відбувається неправомірне перенесення понять – підсумовуючи, Кримський називає Хайяма «вкрай вразливим інтелігентом Сельджуцької держави XII століття», але далі продовжує: «...який проти агресивного наступу тупої клерикальної реакції протестує протягом довгих років спочатку з достатньо бадьорим і насмішкуватим скептицизмом, навіть наче з атеїзмом, а потім, постарівшись, замордований непосильною нерівною боротьбою, шукає забуття в пантеїстичному екстазі й нірвані». Текст безперечно свідчить, що крамольник Омар Хайям з його іронією і закликами до розваг, а також поети-суфії, котрі виробили алегоричну мову «з термінами релігійної еротики і релігійної гедоніки» і приховували свої еротичні нахили під аскетичним святенництвом, належали до улюблених поетів Кримського [79, с. 57].

Тут варто в черговий раз провести паралель до життя самого Кримського і до драми аскетизму, змальованої в «Андрієві Лаговському». Аскетизм цей слугує лише покровом для гедонізму і еротики. Суфії оспівували любов до бога в термінології пристрасного еротичного кохання й алкогольного оп'яніння. Тому Андрій Лаговський, переживаючи свою психічну кризу і в аскетизмі шукаючи заспокоєння та лікування, після читання Єфрема Сиріна та інших аскетів християнського Сходу взявся до індійських буддійських аскетів та перських суфіїв. Професор математики нібито для цього навіть за три місяці вивчив перську мову. Тому невдовзі він уже читає суфійського поета XIII століття Джалаледдіна Румійського, або Румі, в оригіналі. Під впливом Румі Лаговський пише власні містичні поезії й потрапляє в містичний екстаз злиття з усеєдиним. Під час одного такого екстазу він «стратив пам'ять, притомність і – в п'янім сні – полинув-понісся кудись у височінь. Що він там побачив, він після не міг собі розказати: знав тільки, що був разом із усеєдиним, і що крапля на момент розпливлася в океані, і що це була аж жахливо солодка хвилина,

може, навіть аж до цинізму солодка хвилина». Солодка аж до цинізму хвилина – чи не знак це злиття з богом в еротичних термінах? – саме такого, яке прославлялося суфіями [43, с. 68].

Східний досвід був не лише інтелектуальним, але й екзистенційним досвідом. І хоча на Сході Кримський жив лише два роки, він постійно переносився туди уявою – і не тільки в Сирію та Ліван, де провів ці два роки, а в ті країни та епохи, які досліджував. Схід, зокрема східна поезія і література, виявився тим простором свободи, якої так бракувало Кримському в його реальному житті. До якоїсь міри в студіях Сходу Кримський компенсував цю нестачу. Частково цим пояснюється емоційний тон багатьох пасажів Кримського з приводу окремих ситуацій або героїв [14, с. 83].

Кримський любив цей вигаданий, вимріяний Схід, любив Омара Хайяма й Гафіза, Румі й Сааді. Йому подобалися східні анекдоти, пряний східний гумор та філософські роздуми про марноту буття. Його інтригували й приваблювали суфії-дервіші, які ставали свого роду зразком для самоідентифікації. Зовнішня аскеза, інтенсивне духовне життя, амбівалентність мови, в якій еротичне й духовне перепліталися, – ці особливості визначили інтерес Кримського до суфізму [79, с. 58].

З «історій» Кримського видно, що його захоплювали драматичні сюжети розквіту й занепаду східних імперій, ханств, халіфатів, султанатів та ін., які розгорталися за класичною схемою: сьогодні слава й багатство, завтра – ганьба і поразка. Кримського приваблювали яскраві персоналії, не обов'язково позитивні, але неодмінно яскраві. Він любив розповідати про них, як свого роду Шехерезада, що знала тисячу казок [43, с. 69].

Кримський звертає певну увагу на соціальні обставини тих епох, які описує, хоча ніколи не ставить їх у центр дослідження. З соціальних моментів його цікавлять аспекти управління, закони, які регламентували адміністративну та економічну політику володарів, або, наприклад,

інститут шпигунів і провокаторів як частина адміністративної системи («Історія Персії»). Іноді Кримський робить зауваги з приводу економічних факторів (наприклад, відступ про роль коней і верблюдів у житті арабів у «Історії арабів»). З економічних питань його найбільше цікавить, хто з ким і чим торгує, де лежать торговельні шляхи. Кримський характеризує механізми збору податків і наповнення султанової скарбниці в часи Сулеймана Пишного або законодавчі зміни за його ж правління («Історія Туреччини»). Усі ці теми досить рідко потрапляли до історичних досліджень кінця XIX – початку XX століть. Кримський за природою – людина вкрай допитлива, тому він звертає увагу на різні моменти матеріального життя, а також на маргінальні теми. Життя ширше за репрезентації джерел. Кримський має розвинуту фантазію. І вона рухається не лише в бік психологічних характеристик історичних персонажів, але й виявляється в інтересі автора до цілком земних моментів матеріального життя, які стануть об’єктом історичного вивчення значно пізніше [14, с. 95].

2.3. Прояви «орієнталізму» у дослідженнях А. Кримського.

Кримський, який навчався і навчав інших у Москві, не лише розвивав російське (й українське) сходознавство, він був ретельним учнем західної науки про Схід. Найавторитетніші центри сходознавства в часи Кримського знаходилися у французьких, німецьких та англійських університетах. Сходознавство як європейська наука почало розвиватися у XVIII столітті, впродовж XIX століття воно досягло неабиякого розквіту: в головних європейських університетах засновувалися кафедри, публікувалися багатотомні дослідження, описи, переклади тощо. На переломі XVIII і XIX століть Франція йшла в авангарді досліджень Сходу, не останню роль у цьому відіграли східні «зацікавлення» Наполеона Бонапарта. Саме він видав декрет про запровадження викладання арабської, турецької та перської мов при Національній бібліотеці й сприяв

появі багатотомного «Опису Єгипту» – праці, котра надовго заклала як моделі представлення Єгипту в європейській науці, так і основи орієнталістичного дискурсу [79, с. 59].

«Сама тільки наука чиста, адже вона відсторонена. їй нема діла до людей; пропаганда не входить в її завдання», – писав Ернест Ренан у своїй відомій праці «Життя Ісуса». Здавалося б, яка ще наука може бути більш «чистою» і «відстороненою» за сходознавство з його філологізмом, інтересом до класичних, давно минулих епох?

Проте «чистота» і «відстороненість» орієнталізму виявилися вкрай оманливими. Наука сходознавства ніколи не була тільки і просто наукою, як переконливо продемонстрував Едвард Саїд у своєму дослідженні «Орієнталізм» (1979). Це був дискурс влади Заходу над Сходом. Наука про Схід, яка розвинулася на Заході в XIX столітті, традиційно називалася «orientalism». У корені назви лежало слово Orient – Схід. У європейському уявленні Схід віддавна становив щось єдине, нероздільне. Східна людина відтак складала певний тип, майже окрему расу. Для європейця те, що це – «не-Захід», а його мешканці – «не-європейці», «не-християни», було важливіше, ніж те, що між численними країнами і краями Сходу існували незліченні відмінності [43, с. 70].

Спочатку Схід означав переважно Близький Схід, а відтак дисципліна орієнталізму охоплювала арабістику, тюркологію, іраністику та семітологію, потім його межі почали розширюватися, дійшовши аж до Індії, Китаю, Японії. Лише після Другої світової війни орієнталізм розпався на численні науки й предмети і як загальна дисципліна більше не існує. В часи Наполеона і найвидатнішого орієнталіста наполеонівських часів Сильвестра де Сасі, а також і в часи Кримського вивчення «Сходу» означало його інтелектуальне завоювання, яке ставало початком цілком реальної колонізації. За словами Саїда, «орієнталізм, що є системою європейського або західного знання про Схід, таким чином стає синонімом

європейського домінування на Сході» [79, с. 61].

Кримський не лише користувався західними джерелами, не лише сприймав дослідження європейських орієталістів за найвищий авторитет, хоч і почасти не погоджувався з окремими тезами чи тлумаченнями, він перебирав від них разом із масивом західних орієталістичних знань цілий академічний дискурс, який, утім, виходив за рамки чистого академізму або чистої філології.

Схід мав історію, однак не мав сучасності. Остання позиція вкрай суттєва. Академічний орієталізм XIX століття цікавився передовсім класичними періодами, сучасний Схід його не обходив. Мова Корану, тобто мова, якою писав Гафіз, – от що є цінним знанням ученого-арабіста чи іраніста, а не та мова, якою розмовляють нині, тобто в XIX столітті, на вулицях у Каїрі чи Тегерані, чи навіть сучасна література в тих самих точках світу. Аналогічний текстуальний і цілком схематичний підхід був властивим і для російського сходознавства. Не дивно, що, приїхавши 1896 року до Лівану, Кримський збагнув, що володіє класичною арабською мовою, якою неможливо спілкуватися з місцевими мешканцями. Ні він не розумів їхньої мови, ні вони не розуміли його. За декілька місяців Кримський опанував розмовну мову, але це не змінило його наукових інтересів. Кримського, як і переважну більшість орієталістів XIX – XX століттях, цікавили старожитності, джерела, тексти, авторство, датування, історія написання, тлумачення, переклад, але ніяк не сучасні політичні, економічні, культурні, літературні процеси, які відбувалися на Сході. Реалії Сходу в разі подорожі туди могли навіть дратувати, як це зафіксовано в десятках дорожніх щоденників та мемуарів, зокрема в листах Кримського з Лівану та Бейрута. Реальність сприймалася як деградація на тлі «великих» текстів минулого, але від вивчення останніх не відвертала. Про тексти теперішнього не було мови, вони навіть не розглядалися як достойний об'єкт вивчення [79, с. 62].

Коли Кримський в 1919 році окреслює завдання українського сходознавства, його так само цікавить не сучасний Схід, а джерела до найдавнішої історії України. І все ж дещо пізніше Кримський взявся до історії нової арабської літератури, яка мала охопити період від 80-х років XIX століття і далі [43, с. 63].

Вивчаючи джерела і класичні тексти, академічний орієнталізм продукував дещо більше за чисте, неполітичне, позаідеологічне знання. Це було знання Заходу про Схід, знання, котре давало Заходові владу над Сходом. Сам Схід ще себе не вивчав, а якщо й вивчав, то для західного орієнталізму це не відіграло великої ролі. Орієнталізм був дискурсом влади, контролю, домінування, які втілилися навіть у самій назві, в понятті нерозчленованого, монолітного, єдиного Сходу-Орієнту, який був не місцем, а топосом. Нікому б не спало на думку за аналогією говорити про дисципліну окциденталізму, заходознавства [43, с. 64].

Засновником модерного європейського орієнталізму був французький учений Сильвестр де Сасі (1757 – 1838). Знавець арабської, єврейської, сирійської, халдейської та інших мов, професор Колеж де Франс, автор праць та хрестоматій зі східної літератури, якими в Європі користувалися кілька поколінь, де Сасі, звичайно, належав до найавторитетніших представників і засновників даної науки. Знання багатьох мов, колосальна наукова продуктивність – ці риси де Сасі були зразком для Кримського. Впродовж XIX століття учні де Сасі посідали кафедри, пов'язані з вивченням Сходу, передовсім семітології, не тільки в зарубіжних аїв російських університетах. На часи Кримського багато що в працях де Сасі сприймалося як застаріле, однак це не применшувало авторитету цього вченого. Кримський посилається на праці де Сасі безліч разів [79, с. 63].

Ще більший вплив на Кримського справив учений наступного покоління французьких орієнталістів, власне, певною мірою вже його сучасник Ернест Ренан (1823 – 1892). Ернест Ренан, широко відомий і як

науковець, і як письменник, поєднав сходознавство з наукою наук XIX століття – філологією, з якою ідентифікував себе сам. Так само ідентифікував себе з цією наукою й Кримський. Для Ренана філологія була своєрідною релігією. Саме філологія – об'єктивне вивчення джерел – дала йому змогу написати книжку «Життя Ісуса», наукову біографію Ісуса Христа – не Бога, а людини свого часу, засновника релігії, поява якої історично назріла. У цьому сенсі філологія кидала виклик релігії й водночас майже претендувала зайняти її місце [14, с. 98].

«Відмінність між історією, яку внутрішньо пропонувало християнство, і історією, пропонованою філологією, відносно новою дисципліною, була саме тим, що уможлиблювало модерну філологію, а це Ренан чудово розумів. Адже коли в кінці вісімнадцятого століття говорилося про «філологію», то йшлося про нову філологію, головні здобутки якої охоплювали порівняльну граматику, перекласифікацію мов у родини й остаточну розправу з ідеєю божественного походження мови»¹, – зазначив із цього приводу про Ренана Саїд [43, с. 65].

Для Ренана в слові, у філології говорять культура, філософія, раса, душа. Тому коли він виокремлює для себе семітський Схід і семітологію як науку, то це не лише наука філології, а наука про душу, про расу, навіть про анатомію. Всі ці моменти важливі для того, аби збагнути історію семітських народів. У викладі Ренана вона постає як глибоко антисемітська вправа: семітські мови й зокрема єврейська є глибоко ненатуральними, єврейська історія давно закінчилася, а єврейська раса є неповноцінною расою [79, с. 64].

Тема раси в орієнталізмі заслуговує окремої розмови. Перша праця про расу належить французькому лікарю і мандрівникові Франсуа Берньє, який 1684 року опублікував статтю на тему природних відмінностей між людьми. Найкращі уми XVIII століття Буфон, Ляйбніц, Вольтер, Монтеск'є та багато інших активно дебатували питання: які фактори

спричинили відмінність кольору і будови обличчя та тіла різних людей, що населяють планету? Чи різні раси свідчать про різне походження? Чи люди різного кольору шкіри належать до одного або до різних видів? Чи колір шкіри і будова тіла впливають на характер людини і на історичну долю певної спільноти? Саме в цей час з'являлися теорії, яким, попри їхню цілковиту бездоказовість, судилося довге життя. Наприклад, Монтеск'є ще в середині XVIII століття висунув ідею про те, що помірний клімат спричинив-ся до цивілізаційних досягнень північних народів, у той час як клімат Півдня недостатньо стимулював економічний розвиток. Кримський неодноразово згадує про кліматичний фактор.

У XVIII столітті з'явилися перші расові класифікації, однак загалом домінував оптимістичний погляд щодо природного розуму й добродійності не білих рас. Але XIX століття швидко позбулося цього оптимізму. Воно, за влучним висловом Пола Джонсона, стало «великим століттям расизму».

Антропологи XIX сторіччя продовжували активно дебатовати проблему походження рас. Якщо подивитися на ці дебати з перспективи нашого часу, то, здається, різноманітні вчені намагалися знайти підтвердження теорії про те, що різні раси є насправді різними видами людини, тобто людина не становить єдиний вид. Відтак рабство негрів у Америці стає цілком виправданим науково. Дарвін своїм «Походженням видів» поклав край дебатам. Здається, він безповоротно довів єдність людського виду. Однак теорія еволюції Дарвіна не знищила основ расизму. Расистський дискурс дістав інші джерела для розвитку; Антропология XIX століття наполегливо шукала способів визначення расових відмінностей, вивчала будову черепа, колір шкіри, структуру волосся і т.д. Результат завжди був один і той самий: даних для доведення існування ієрархії рас не виявлялося. І все ж антропологи в переважній більшості не відмовлялися від ідеї ієрархії, тобто вищості білої раси над жовтою або

чорною. Навпаки, ця ідея отримувала нові й нові концептуальні доповнення з філософських чи псевдофілософських наук, як-от праця французького дипломата Артюра де Гобіно «Есе про нерівність людських рас» (1855) [79, с. 65].

Ідея нерівності в ХІХ столітті обґрунтовувалася і в інший, більш витончений і складний спосіб. Так, за Гегелем, носіями ідеї духу історії, яка втілює невинність прогресу, є лише певні вибрані нації. Наукове сходознавство, яке формувалося в середині і другій половині ХІХ століття, зазнало впливу як расових теорій, так і історичних концепцій німецької філософії. Біблійні студії Ренана створювали ґрунт для «наукового» антисемітизму. Він, зокрема, писав: «Кожен бачить, що семітська раса в усьому виявляється неповноцінною расою з причини своєї примітивності. Ця раса – якщо я дозволю собі аналогію – в індоєвропейській родині все одно, що малюнок олівцем поряд з картиною; їй бракує різноманітності, масштабу, повноти життя, котрі є умовами довершеності. Як ті особи, що мають так мало животворної снаги і після благодатного дитинства досягають тільки посередньої сили, семітські нації досягли повного розквіту у свій перший вік і ніколи не змогли досягнути справжньої зрілості» [43, с. 68].

Кримського, який запозичив із західного сходознавства методологічні моделі, цей антисемітизм орієнталізму не заторкнув. Він ніколи не називав євреїв расою, всі заслуги якої залишилися в далекому минулому, як це робив Ренан. Навпаки, Кримський відчував велику симпатію до євреїв України. Не може не викликати співчуття доля бідного єврея-фірмана з оповідання «Жид-погонич» (1890). В оповіданні єврея представлено не як традиційну «п'явку»: корчмаря, лихваря, експлуататора (образів такого роду чимало в класичній українській літературі народницького спрямування, наприклад у Нечуя-Левицького та інших), а як жертву псевдодемократа і псевдоукраїнофіла молодого панка Присташа.

Оповідання справляє сильне враження своїм реалізмом, незвичністю на фоні інших стереотипних літературних репрезентацій як українців, так і євреїв. Наступний крок – єврей як носій ідентичності...» [79, с. 66].

Водночас Кримський мав певні «расові» упередження проти турків, про що піде мова далі. Він успадкував їх від загальних кліше орієнталізму. Повторення стереотипів було властивим для молодого Кримського, найхарактернішою в цьому сенсі є праця «Мусульманство і його будучність» (рос. варіант – 1899, укр. варіант – 1904) [14, с. 93].

Частково це пов'язано з публіцистичним стилем цієї книжки. Загалом же в наукових текстах Кримський навіть у молоді роки намагався уникати надто різких оцінок. Наприклад, коли він пише статтю про Коран для енциклопедії Брокгауза – Єфрона, то уникає визначень на зразок Ренанових про те, що читати Коран – «річ нестерпна». Він вірив у самі расові типи, хоча був у цьому питанні дещо амбівалентним. З одного боку, турки й перси для Кримського становили різні раси і цим визначалася як їхня доля, так і перспектива, з іншого – він вважав, що жоден сучасний народ не становить чистої раси [43, с. 69].

Однак Кримський поступово долає свої стереотипи – як расові, так і філологічні. Він, звичайно, на ціле життя залишився любителем джерел і філологом у старому сенсі слова, однак під кінець життя працював над історією нової арабської літератури. Кримський, як відомо, не закінчив свою працю, але планував довести її аж до 40-х років ХХ сторіччя. У цьому наближенні до сучасності окреслювалися нові параметри сходознавства, яке вже не могло залишатися тільки наукою про класичні епохи [14, с. 10].

Ідеологічні догми орієнталізму та поступовий відхід від них Кримського заслуговують окремого розгляду. Російська арабістика, зокрема школа Розена і він сам, а також інші сходознавчі дисципліни присвятили велику увагу вивченню східних джерел, пов'язаних з Росією і

Східною Європою. У цьому сенсі сам ракурс досліджень з акцентом на слов'янські зв'язки Кримський органічно засвоїв від старших російських колег. Він переніс цей ракурс в українську площину і особливо цікавився найдавнішою історією України, точніше тих територій, які тепер належать до України. Цей інтерес особливо загострився після 1918 року, коли тема «Україна і Схід» посіла чільне місце в дослідженнях Кримського [79, с. 68].

Іноді це просто акценти, несподівані паралелі. Наприклад, Кримський зазначає в енциклопедичній статті про Коран: «Магомет любив надавати своїм одкровенням форми римованої прози, якою складені малоруські думи кобзарів і великоруські примовки райошників». Паралелі: казахський героїчний епос і українські думи; тюркський народний театр нагадує Кримському український вертеп...

Іноді цілі праці або їхні фрагменти написані з урахуванням українського контексту. На перше місце в ряду їх варто поставити «Історію Туреччини», в якій Кримський постійно звертається до теми впливу Туреччини на слов'янські землі й зокрема на Україну. Турецькі й татарські набіги – одна з причин створення козацької Січі, але це було відомо й до Кримського. Однак доля українських та інших слов'янських бранців після їх захоплення в турецький полон до Кримського лишалася невідомою. Отже, найцікавіші сторінки «Історії Туреччини» – це розповідь про слов'янські елементи в самій османській столиці, в осерді її влади (розділ «Слов'янський характер Туреччини XVI в.») [43, с. 71].

Кримський досить детально й нестандартно характеризує постать Роксолани (Хуррем-Султан) – дружини Сулеймана Пишного. Він не поділяє уже традиційного на той час способу захопленого й некомпетентного представлення українцями знаменитої землячки. Її образ двозначний. З одного боку, вона, безперечно, розумна жінка, яка зуміла підкорити своїй владі султана. З іншого боку, вона інтриганка, яка

знищувала всіх, хто перешкоджав її політичній кар'єрі: візира-мецената Ібрагіма, який сприяв контактам Туреччини і Франції і, на думку Кримського, був видатним політиком, старшу дружину султана, нарешті його законного спадкоємця Мустафу [79, с. 69].

Замість Мустафи наступником Сулеймана став «...Селім II Мест, себто «п'яний» (1506 – 1574), виродок-алкоголік і лютий деспот. Султанування його пішло, безперечно, на шкоду для Туреччини, головним чином на шкоду в відносинах внутрішніх, та почасти й у відносинах зовнішніх»¹. Найбільшою подією панування Селіма II була битва при Лепанто, в якій турецький флот програв іспано-італійській Непереможній армادі. З цього приводу Кримський коментує: «Лепантський бій стався почином для політичного занепаду Туреччини, – і занепад таким побитом зв'язується з іменням не чийм, а Роксоланиного сина. Можна сказати, що Роксоланине злочинство супроти Мустафи лягло якнайтяжчим немезидиним прокльоном на Османську державу». Таким чином образ Роксолани викликає в Кримського скоріше антипатію, ніж симпатію до землячки. Симпатію викликають козаки, хоча Кримський не схильний до ідеалізації козаків як християнського війська, навпаки, він зазначає деякі його мусульманські риси. Загалом симпатії Кримського завжди на боці завойованих, на боці васалів. Можна навіть припустити певну ідентифікацію автора з гнобленими династіями [43, с. 75].

2.4. Феномен «низьких жанрів» у науковій роботі: від консолідації до критики

В дослідженнях Кримського є розділи не лише про високу літературу, а й про так звані «низькі» жанри. Власне, Кримський добре розуміє, що література, навіть класична, не складається лише з текстів учених шейхів або настанов мудрих володарів своїм васалам. Тому намагається бачити культуру певної епохи в цілості, в усіх виявах і звертає увагу на певні

моменти, які інші дослідники з різних причин замовчували.

У перших двох главах «Історії нової арабської літератури» Кримський робить цікавий екскурс у літературу занепаду, періоду XVI – XVIII століть, розглядає простонародну літературу, казки і роль казкарів, популярні простонародні жанри, як-от «Повість про Антара», інші твори арабської лицарської літератури, збірники анекдотів, сатиричні твори, не оминає увагою різноманітні тексти як низької, так і високої якості. Один з таких текстів – знаменитий збірник казок «1001 ніч», який, звичайно, не був написаний у розглядуваний Кримським період, однак не втрачав надзвичайної популярності. До цього твору скептично ставилися деякі європейські вчені. Наприклад, за словами Кримського, «патріарх арабістики першої половини XIX століття Сильвестр де Сасі за своїми літературними смаками був щонайчистішим арабським ученим шейхом, і з-під його пера, як-не-як авторитетного для орієталістів, вислизнула (1829) вкрай невисока думка про літературні достоїнства «1001 ночі»». Кримському значно більше імпонує позиція Ламартіна, який надзвичайно високо цінував різноманітні твори простонародної арабської літератури [79, с. 71].

У книжці про Нізамі є один розділ, який показує Кримського з іще цікавішого боку. Це – розділ про порнографічну, точніше еротичну літературу, яка складалася з різноманітних рецептів кохання на зразок індійської «Камасутри» або її арабських і перських переробок, а також оригінальних антологій еротичних анекдотів, непристойних історій тощо, які у великій кількості продукувала перська та арабська традиція. Як правило, такого роду низова культура не удостоювалася частих згадок дослідників. Зокрема дослідників радянських. Для Кримського властиве широке розуміння культури, яке охоплює не лише сакральне, високе мистецтво, а й прояви профанної сфери. Дослідник має бути об'єктивним, а не цензурувати культуру, яку він вивчає з погляду моральних стандартів

власної епохи. Саме таким дослідником був Кримський. Тому глава його книжки про Нізамі, присвячена скептичній і розпусній літературі, складається з трьох частин: великого розділу про Хайяма, розділу про *маками* (жанр популярних прозових історій про пригоди крутія-пройдисвіта) та розділу про порнографію. Кримський детально характеризує так званий порнографічний жанр, його походження з індійських джерел, його головні зразки («Аль-фійє-шальфійє», «Сіндібаднаме» та ін.) та авторів, не раз тут і в інших працях застерігаючи читача: те, що на Заході вважається непристойним, на Сході видається цілком прийнятним [43, с. 76].

Нізамі у вступі до поеми «Хосров і Ширін» пише про смаки сучасної публіки та її любов до пікантних творів. Нізамі – серйозного автора – ці смаки засмучують. Що ж до Кримського, то він у змалюванні епохи намагається бути точним і об'єктивним, не вилучаючи з неї те, що може видатися неприйнятним сьогоднішньому читачеві або маргінальним на думку так званого «радянського» дослідника. Якщо згадати, що книга про Нізамі писалася в 1940 році на замовлення Азербайджанської Академії наук, то такий підхід до матеріалу видається дуже сміливим [14, с. 114].

Тема порнографії в літературі, а також сексуальних звичаїв Сходу викликала в Кримського досить жвавий інтерес. Він ніколи не оминає її. «Історія Туреччини» переповнена згадками про сексуальні звичаї султанських дворів, яничарів тощо. Кримський зацікавився східною сексуальністю задовго до того, як вона стала окремою темою досліджень у західній науці [79, с. 74].

Листам із Сирії та Лівану належить у спадщині Агатангела Кримського окреме місце. Вони не є художнім текстом, хоча багато додають до розуміння його творчості. Як документ біографії вони, крім того, непрямим чином пояснюють натуру Кримського. Ці листи за своїм жанром неоднозначні: їх можна назвати щоденником, який писався у

формі листів. Кримський надсилав листи до кількох адресатів – до батька і сестри Маші (ці листи більш ділові, стримані), а також до брата Сіми та його дружини Марусі. Листи до брата найбільш розкуті й відверті щодо особистого життя Кримського.

І все ж головним адресатом Кримського був він сам. Кримський передбачав, що ці його листи стануть цінним матеріалом для майбутніх статей, спогадів чи художніх творів. Так і трапилося. Наприклад, «Бейрутські оповідання» – ці замальовки з натури, в яких немає художньої вигадки – видаються фрагментами цих листів. Перегук як сюжетів, так і окремих деталей «Бейрутських оповідань» і листів з Сирії та Лівану очевидний.

У кожному другому листі Кримський просив родичів зберігати його листи, нумерував їх і час від часу перевіряв, чи всі номери дійшли до адресатів. Він планував отримати ці листи назад, повернувшись додому, виявляючи властиві йому педантизм і завбачливість. Зокрема, Кримський нагадував братові, щоб у разі розлучення з дружиною листи той узяв собі, адже в такому випадку Кримському буде легше ними скористатися. (Варто додати, що брат не так давно перед тим одружився і мав цілком щасливе подружнє життя) [43, с. 77].

Кримський здійснив те, що планував. Повернувшись із Сирії, він отримав свої листи назад, однак лише через багато років, у 1926-му, почав готувати їх до окремої публікації.

Робота ця відбувалася таким чином. Спочатку Кримський відредагував свої листи сам. Це було дуже коректне редагування: нічого не дописувалося, окрім назв чи необхідних уточнень, і нічого не викреслювалося. Автор подав до тексту примітки, написані від третьої особи. Очевидно, його секретар Микола Захарович Левченко передрукував основний текст. У ньому є так само примітки, які явно написані чи принаймні дописані Левченком. Машинопис зберігається в Інституті

рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [79, с. 78].

Однак у середині 20-х років хмари над головою Кримського вже згущувалися, тому листи були надруковані лише 1973 року в другій частині п'ятого тому видання його творів. У виданні листів були зроблені купюри, і не лише особистого, як зазначалося в примітках, а найчастіше політичного характеру. З тексту листів були так само вилучені деякі деталі, які, мабуть, шокували редакторів і цензорів натуралістичністю. Ідеться не про епізоди особистого життя, а про відображення побаченого й почутого. В деяких листах є купюри, можна сказати, з вини самого Кримського. Він не вписав у машинопис іншомовні, переважно французькі цитати, тому окремі пасажі довелося вилучити. Очевидно, оригінали, за якими їх можна було б відновити, не збереглися. Так само загубилися деякі листи, написані перед самим від'їздом до Росії і з дороги назад. Тому якщо початковий період життя Кримського в Сирії можна простежити майже день у день, то наприкінці його перебування на Сході між датами листів спостерігаються чималі паузи, і загалом обриваються вони наче на півслові [14, с. 118].

В українській культурі листи Кримського з Сирії і Лівану є першим документом такого роду. Йдеться про жанр мандрів у екзотичних краях, якому віддали данину наприклад, Шатобріан, Нерваль, Флобер.

Аналогічних пам'яток (листів, мемуарів, описів) у європейських культурах ХІХ і навіть кінця ХVІІІ століття було досить багато. Романтизм виробив певний стиль опису подорожі на Схід, у якому проникнення в буття відвідуваних країв було небагато, власне, таке завдання автори перед собою й не ставили. Йшлося про їхні власні думки й почуття, для яких Схід був у кращому разі імпульсом, а найчастіше просто сценою, екзотичним топосом. Про такого роду романтичний орієнталізм згадується у відомій монографії Едварда Саїда [79, с. 84].

Абстрактна екзотика схожого характеру втілена у «Пальмовому гіллі». Ця поетична збірка може справити враження, ніби Кримський

ніколи не був на справжньому Сході, ніколи не бачив і не відчував його, ніколи не писав своїх листів з Лівану. Його поезія не вийшла за рамки європейського екзотичного орієнталізму Гете, який написав «Західно-східний диван», не виїжджаючи з долини Рейну, і за межі романтичної моди на орієнталізм, представленої Байроном і Томасом Муром. Преромантизм і романтизм виробив стиль репрезентації Сходу як екзотичного топосу. З часів опери Моцарта «Викрадення з сералю» до картин Делакруа сформувалися риси європейського мистецького орієнталізму. Ранній орієнталізм як образ схарактеризував Едвард Саїд. Це: «Чуттєвість, обіцянка, страх, небесність, ідилічна насолода, напружена енергія...» Всі вони мають «хамелеонівську рису, що називається (прикметниково) «орієнтальний». Це «орієнтальне» не розділялося на арабське, перське, афганське, турецьке, індійське, ісламське чи якесь інше, не мало конкретного місця, як-от Бейрут, Багдад, Дамаск тощо, а було просто «Сходом», якщо точніше – романтичним символом певних почуттів і пристрастей. На думку Саїда, таке «орієнтальне» не особливо відрізнялося від готичних казок чи псевдосередньовічних ідилій, популярних у романтиків [43, с. 81].

Кримський як поет своїм «Пальмовим гіллям» віддав данину романтичному орієнталізмові. До нього з українських поетів це робив Пантелеймон Куліш, невдовзі після нього – «молодомузівець» Петро Карманський. Однак як інтелектуал і вчений Кримський належав до епохи не романтичного, а наукового орієнталізму, який розвинувся в середині й другій половині ХІХ століття. На думку вже згадуваного Саїда, науковий орієнталізм цього часу, орієнталізм як академічна дисципліна раз і назавжди знищив літературний романтичний орієнталізм. Листи зі Сходу можуть бути чудовою ілюстрацією цього процесу. В них знаходимо не опис орієнтальної екзотики, а її доволі жорстоке розвінчання. І справа не в тому, що Кримському не подобалося в Бейруті, в Шуейрі (селище в

Ліванських горах, де він провів літо 1897 року), в Єрусалимі чи Константинополі, навпаки – місяці, проведені в науковому відрядженні на Сході, належали до найщасливіших у його житті. Йдеться про характер його бачення світу, в якому не було й натяку на той «фантастичний флер» поезії, який з'явиться невдовзі в «екзотичних» поезіях «Пальмового гілля» [79, с. 86].

Око Кримського бачило не лише незвичайну для українського зору природу, яка йому дуже подобалася, але й перипетії політичного, релігійного, дипломатичного життя в Бейруті, й шокуючі європейця звичаї: антисанітарію, «дикі» традиції місцевого люду, «простоту» в їжі, гігієні, зокрема відправлянні природних потреб, фальш, брехливість, хитрість мешканців Бейрута, цинізм та розпусту місцевих попів і монахів та багато іншого. Найбільш відверті деталі місцевого побуту наводилися в листах до брата, а не до батька чи сестри. Одного разу Кримський навіть переказує німецькою мовою особливо непристойний анекдот, почутий ним від бейрутців. Характерно, що через тридцять років усі ці деталі не були вилучені Кримським, а успішно опинилися в машинописі листів, який готувався до друку [14, с. 112].

Опис Єрусалима, який Кримський відвідав напередодні від'їзду додому, – вершина такого неекзотичного, неромантичного бачення, позбавленого, крім того, будь-якого пієтету до святих місць. І справа не в тому, що Кримський атеїст і дивиться на святі місця лише як учений, а також невротик, який дратується незручностями своїх мандрів. Справа в самому погляді, який дає йому почуття інтелектуальної й цивілізаційної вищості, котре Кримський, безперечно, відчуває щодо більшості місцевих людей, щодо їхніх культів, загалом щодо життя, котре перебуває, на його думку, на нижчому щаблі розвитку [79, с. 87].

Отже, що фіксує око Кримського в Єрусалимі? Бійку монахів у печері гробу Господнього за монету, кинуту прочанами; церкву на Голгофі, про

яку зазначає: «...греки нічим, крім грошей, не турбуються і тримають св. місця, як хлів»; «...весь храм, який обслуговують гидкі скупі греки, – зразок ветоши, бідності і бруду і, крім того, зразок художнього несмаку»; церкву Воскресіння, яка прилягає до храму гробу Господнього, та її «візантійський богомазний живопис, без смаку грубий». Усе інше в храмі гробу Господнього – «щось темне, сире, брудне». Між представниками різних конфесій відбуваються сварки і часом бійки. Кримський, зокрема, зі смаком розповідає про сутичку двох патріархів – вірменського і грецького. Єрусалим поза святими місцями справляє таке ж саме відразливе враження – «всюди нечистоти, пилука, гній» [43, с. 82].

Кримський – людина кінця ХІХ століття, спадкоємець епохи раціоналізму, позитивного знання – пише у своїх листах з Бейрута про те, що він бачить. Тому саме листи Кримського вважаються серйозним історичним джерелом про життя в Бейруті та Лівані наприкінці ХІХ сторіччя. Не випадково вони виходили окремою книжкою у Москві (1975) та в Бейруті (в перекладі на арабську мову), хоча, звичайно, за купюрованим виданням 1973 року.

За даними енциклопедії Брокгауза – Єфрона, в Бейруті на кінець ХІХ століття налічувалося 80 тис. населення. Тут були резиденції паші, грецького єпископа, консульства та поштові контори головних європейських держав, включаючи Росію. Під час перебування в Бейруті у Кримського зав'язалися непогані стосунки з місцевим російським консулом князем Гагаріним [14, с. 119].

Дві третини населення Бейрута становили християни, решту склали мусульмани. Життя в Бейруті було неспокійне. Майже щоночі мусульмани вбивали християн і навпаки. Кримський мешкав у християнському кварталі, де ночами вбивали мусульман, і загалом він симпатизував арабам-християнам [43, с. 83].

Більшість місцевих християн склали католики-мароніти (про яких

Кримський напише статтю до енциклопедії Брокгауза – Єфрона), була так само російська православна церква з арабською богослужбовою мовою. Існувала громада греків- уніатів. У Бейруті й загалом у Лівані на кожному кроці траплялися монастирі, церковні місії, а при них школи. Найбільше було французьких шкіл при установах маронітів, з ними намагалися конкурувати російські школи. Одна з них – установа, яка мала відношення до Кримського – російський дівочий пансіон Амелії Сюрсок, де працювало кілька російських учительок [79, с. 89].

Улітку 1897 року Кримський рятується від бейрутської спеки в Ліванських горах, у селищі Шуейр. Там відвідує православні церкви й монастирі, придивляється до місцевих звичаїв. Тут, як і в усіх інших містах і селах Сирії, він має можливість спостерігати імперську політику російської держави на Сході й зокрема в Сирії. Росія намагається поширювати свій вплив, фінансуючи російські православні місії й церкви, а також беручи активну участь у місцевих політичних інтригах. Але попри все серед християн Сирії досить поширені антиросійські настрої з причини того, що Росія досі не оголошує туркам нову війну для захисту християн. У щирість же проросійських настроїв місцевого православного населення Кримський не вірить. Він вважає це «проросійство» фальшивим. Навіть у російських школах на вимогу батьків викладання ведеться французькою мовою, знання якої може дати більше користі в цьому регіоні. Жорстка конкуренція церков, релігійна війна, як і зміна конфесії з мотивів особистої вигоди, – звична справа. До російських дипломатів Кримський ставиться більш ніж скептично. «Лояльність» Кримського як російського підданого також відносна, однак загалом у невеликому бейрутському товаристві росіян, в якому налічується менше десятка людей, він почувається росіянином. Кримський навіть бере участь у деяких місцевих інтригах, наприклад, намагається через російського консула князя Гагаріна вплинути на вибори бейрутського митрополита в грудні 1897 року [43, с. 86].

Становище Кримського в маленькому російському колі Бейрута специфічне. Він тримається загалом досить відокремлено, в душі відчуваючи свою вищість над оточенням. Почуття інтелектуальної, академічної зверхності живиться передовсім його багатограними, вже на цей час феноменальними знаннями східних і західних мов та культур. Він відчувається вищим за російських учительок своїм природним космополітизмом: на відміну від них він любить місцеву природу, і якщо не розуміє місцевих звичаїв, то принаймні має ключ до них. Він відчувається вищим за князя Гагаріна, котрий не володіє арабською мовою і є жертвою махінацій власного перекладача. Загалом Кримському притаманне почуття вищості інтелектуала, а також природженого демократа, за якого він себе щиро вважає. Демократа за походженням і за переконаннями [79, с. 91].

Кримський вважає політику європейських дипломатів щодо Туреччини якщо не помилковою, то принаймні наївною. Адже європейські дипломати «...вважають турецьке правительство за рівне з європейськими, поводяться з ним дуже чемно ... і тому вічно бувають обманені». Тим часом жодних реформ на Сході не буде, «доки європейські держави не забалакають до турецького правління такою мовою, як приміром до правління китайського, себто як до варварів, а не як до освічених джентельменів. Кримський не сумнівається в потребі європеїзації Сходу, в необхідності наступу Заходу на Схід, розуміючи, що європеїзм не є чимось однорідним і що процес цей швидко й легко не відбудеться [14, с. 131].

Хоча головним у назві книжки є слово «мусульманство» і в ній мали б висвітлюватися релігійні питання, насправді автор пише не так про питання віри і відповідних їй наслідків для Сходу й Заходу, як про питання раси чи рас. Кримський не просто віддає данину расовим теоріям, надзвичайно популярним у серйозній європейській науці XIX століття, – ці теорії склали концептуальну основу багатьох його висновків та прогнозів

[43, с. 87].

Отже, головним питанням залишається питання про долю тюркської раси. В її оцінці Кримський посилається на праці німецького орієнталіста Августа Мюллера, російського сходознавця й колеги з Лазаревського інституту Федора Корша та інших експертів. Резюме більшості вчених полягає в тому, що турки завжди залишатимуться на нижчому щаблі розвитку. І тут, у самому фіналі своєї книжки, Кримський суперечить сам собі і називає погляд про довічну другорядність тюркської раси (до якого він сам приєднується мало не на кожній сторінці) негуманним і неправильним. Підтвердження він знаходить у самій расовій концепції: «Адже расова удача залежить не тільки від біологічних законів спадковості, не тільки від законів атавізму, але залежить вона також ... від обставин історичних, економічних, політичних, побутових (пр. кліматичних). Можна вірити, що, коли змінюватимуться ті обставини для тюркської раси, то змінюватиметься і тупа удача її. Есть на те живі приклади». Головний акцент Кримський робить на одну з зазначених обставин, а саме – на політичний фактор. Найбільш плідною передумовою «вилікування» і європеїзації тюркської раси він називає втрату Туреччиною політичної й державної самостійності [79, с. 93].

«Доки власть над Туреччиною держатиметься в руках турецького правительства і турецьких урядників, доки турок знаходитиме в самостійнім існуванні своєї держави підмогу для своєї нетерпимої інертності – доти Туреччина зіставатиметься в тім самім становищі і буде гальмом для поступу». В такому аргументі чується не лише академічний підхід чи моральний осуд (зокрема жаклих фактів масового вирізання турками християн), але й тон російської політичної пропаганди.

І тут ми підходимо до ще однієї теми, засадничої тези нашої магістерської роботи: ставлення Кримського до політики російського уряду на Сході та щодо мусульманських народностей у межах своєї

території.

Кримський ставить Росію на друге місце після Англії за насаджуванням європейської культури на Сході. Він вважає, що Єгипет під пануванням Англії чудово розвивається і в національному, і в економічному відношенні, те ж саме, на його думку, можна сказати і про англійську політику в Індії (хоча Кримський не може не згадати про «деякі надужиття» цієї політики, які однак цілком не засуджує). Нарешті, найслизькіше питання, враховуючи українськість Кримського й відповідні конотації цього факту, – цивілізаційна роль Росії в Азії. Кримський вважає російську цивілізацію для азійських і мусульманських народів більшим благом, ніж втрачену ними їхню власну «дику» цивілізацію. Він згадує «півдиких гірняків» Кавказу і Середню Азію – «оте неприступне гніздо розбишацького мусульманського фанатизму»¹, успішно підкорене Росією. Кримський спирається на твердження «безстороннього» знавця ісламу Августа Мюллера: «...коли Росія проковтнула азійські ханства, то се було правдивим щастям для населення всіх тих країв». Він посилається також на думку англійських ісламістів і навіть цивілізованого кримського татарина [43, с. 90].

Кримський знає, що в самій постановці питання є суперечність. Він згадує і те, що європейці, як правило, сміються з самої можливості цивілізаційної місії Росії, і їхню формулу «обрусіння – інша форма азіатства», і сваволю російських чиновників у завойованих краях. Однак загальний висновок Кримського такий: «Можна сподіватися, що колись у Росії стане всім жити вільніше, що колись пропаде хабарство і сваволя чиновників, а тоді виявиться, що одною з найзначніших культураносиць для мусульманського Сходу є Росія» [79, с. 94].

Амбівалентність ідентичності Кримського, політичне роздвоєння його особи видно і в його книзі про мусульманство, і в листах з Сирії та Лівану. Він до патології ненавидить Росію як головного ворога України й

українства, водночас він вважає ту ж саму колоніальну експансію, яка згубила Україну, в інші (мусульманські, тобто варварські) країни – благом для них.

Здається, Кримський не бачить нічого спільного між окупацією Росією України і Туркестану чи Криму. Адже Україна для нього – повноправний представник тих держав Європи (Польщі, Чехії та ін.), сепаратистські прагнення яких він вважає справедливими. А кримські чи казанські татари, турки, туркмени й такі інші належать до східних рас, для яких благом є втрата незалежності. Для останніх окупація й русифікація – цивілізаційний шанс, для України – зло. Жодної типологічної схожості між двома політичними феноменами Кримський не вбачає [43, с. 93].

«Екзотична» подорож на Схід у 1896–1898 роках вилилася в листах-щоденнику до родичів, у популярній книжці «Мусульманство і його будучність», «Бейрутських оповіданнях», а також у цілому ряді сходознавчих статей для енциклопедії Брокгауза–Єфрона та наукових видань. Отже, всі можливі жанри були охоплені.

На Сході Кримський був щасливим, хоча й не дивився на Схід екзальтовано-романтичним поглядом, наприклад, Ламартіна. Від Кримського залишився ще один текст, написаний у Лівані й Сирії, який називається «Опис Лівану» («Описание Ливана»). Текст зберігся в уривках і ніколи не дописувався.

Кримський іде слідами Ламартіна, який був тут майже п'ятдесят років тому. Все побачене, за словами Кримського, «...уявилося Ламартіну майже як непорочний земний рай, що перевершує будь-які поетичні мрії: «Колись я мріяв побачити рай, – можу сказати, що я його бачив!» [79, с. 95].

Кримський не сприймав Схід як земний рай. І все ж він любив його таким, яким він є. І одночасно критикував його нориви та звичаї і в стилі кліше європейського орієнталізму вважав, що Схід вимагає західного цивілізування [43, с. 93].

Підсумовуючи, зазначимо, що з часом Кримський цілком подолав ці кліше. В «Історії Туреччини» він підкреслює релігійну, національну й культурну терпимість османів у XIV–XV століттях. Турецька терпимість поширювалася на християн, але також і на євреїв, що було в тодішній Європі великою рідкістю. Лейтмотив – турки більш терпимі та лояльні до іновірців, ніж католицька Європа. Крім того, Кримський наголошує на гуманістичних ідеалах тодішньої турецької культури. «До культурности й гуманности, до ідеалістичного погляду на освіту закликала й турецька література XVI віку, яка тоді замість перської та арабської мови вдалася до своєї рідної – турецької». Кримський захоплюється деякими турецькими володарями, хоча не забуває і про їхню жорстокість.

РОЗДІЛ 3.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІДЕЯ ПРОСВІТНИЦТВА У ДІЯЛЬНОСТІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

3.1. Формування політичної свідомості.

Ім'я Агатангела Кримського поки що перебуває поза відомою українською інтелектуальною та політичною історією. Політичний радикалізм Кримського, його націоналізм, сепаратизм, артикульований ним у численних листах, статтях і ненадрукованих творах, залишається найтемнішою частиною його біографії. Про цю сторону Кримського мало відомо і ще менше написано. Кримський-орієнталіст і Кримський-письменник цілком затьмарили Кримського – політичного публіциста й політика. Тим часом з'ясування цієї проблеми не лише дасть змогу краще зрозуміти Кримського, але й поширить знання про українську інтелектуальну історію [14, с. 124].

Агатангел Кримський був українцем не за походженням, а за свідомим і, треба сказати, пристрасним вибором. Кримський створив свою українську ідентичність власними руками, тобто, точніше, власним інтелектуальним зусиллям і почуттями. Вона має обмаль «генетичних», «кровних» підстав.

Кримський писав до Грінченка в 1892 році: «Мусю Вам признатися, що в мені й кровинки української немає: мати моя – українська полька (дуже проста жінка), а батько – білорус (міщанського роду..., загальнорус по пересвідченнях). Я родився і виріс на Вкраїні та й українізувався» [79, с. 94].

Насправді батько був не зовсім білорусом або зовсім не білорусом. Як уже зазначалося, він походив зі зрусифікованого кримськотатарського роду. Татарський компонент у «крові» на початку наукової та літературної кар'єри Кримського не відіграє жодної ролі, але пізніше стане джерелом

деякого напруження – адже Кримський у стилі Ренана, де Сасі і загалом орієнталізму XIX сторіччя вважатиме тюркську расу відсталою і нездібною, а пізніше, в радянський період, він зацікавлено стежитиме за розвитком кримськотатарської культури й намагатиметься сприяти цьому розвитку.

Перша стадія самоукраїнізації – знайомство з розмовною мовою від слуг, селян навколишніх сіл, Звенигородських міщан – не могла бути глибокою. Власне, тисячі людей з вищих чи принаймні освічених класів підросійської України розуміли або навіть знали українську мову, однак ці знання не переходили в якісь окреслені політичні дії чи принаймні симпатії. Тому саме друга – інтелектуальна й політична фаза самоукраїнізації – створила Кримського. Все почалося в Києві, в Колегії Галагана. Про це він розповідає Грінченкові в уже цитованому листі. Навчання в Колегії мало драматичні сторони, про які ми вже згадували. Учні ділилися на багатих і бідних, тобто таких, за яких платили батьки, і таких, що отримували стипендії. Кримський належав до другої групи і з загостреним самолюбством шукав виправдання для свого демократизму. В одному з листів до Франка він розповідав про своє походження буквально тими ж самими словами, що і в листі до Грінченка. Однак додавав характерне уточнення: «Саме моє походження мусило мене зробити демократом». Українське було мужицьким, бідним, тобто демократичним, українським можна було епатувати, як це робив у юності сам Кримський, а потім і його герой Петрусь Химченко [43, с. 95].

Наприкінці 80-х «хлопоманія» ще залишалася в моді, а в пошуках самоідентифікації молодого Кримського у свій спосіб відлунювали ідеї лідерів Київської Громади, зокрема Володимира Антоновича. Колегіат Кримський почувався мужиком, бідняком, а відтак українцем. Якщо Антонович, як відомо, вважав, що українське – це демократичне, не організоване владою і навіть таке, що не потребує структуризації

державою, то хід міркувань молодого Кримського йшов від протилежного: демократичне, мужицьке – отже, українське.

Кримський не був причетним до діяльності Київської Громади і не зазнав прямого впливу середовища Київського університету 80-х років. Однак у той час, коли Кримський навчався в Колегії Ґалаґана, там викладав «словесність» Павло Гнатович Житецький (1836–1911), авторитетний учений, член-кореспондент Російської Академії наук з 1898 р., а також, що в нашому контексті не менш важливо, впливовий член Київської Громади, один з ідеологів її культурницького спрямування, один з інтелектуальних засновників і центральних фігур журналу «Киевская старина» (започаткований 1882 р.), з яким він співпрацював упродовж усіх 25 років його існування [79, с. 101].

Саме Житецький у час навчання Кримського в Колегії Ґалаґана давав молоді українофільської орієнтації поради на зразок: «Якщо хочете працювати для українського народу ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українському Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову щоб знайомитися з вашими працями...» [43, с. 67].

Цей рецепт Житецького наче точно адресувався молодому Кримському. Житецький справив на нього серйозний академічний вплив. Власне, зацікавлення філологією, історією та різними теоретичними питаннями розвитку мови походило від Житецького. (Внесок Житецького в українське мовознавство великий. Він є фундатором історії української мови, автором першої праці з історичної фонетики української мови, одним з перших лексикографів. Упродовж життя він збирав картотеку (понад 10 тис. карток), яка стала основою «Історичного словника української мови». У вересні 1896 року він презентує Кримському скриню зі своєю картотекою, незважаючи на те, що Кримський саме має від'їжджати до Лівану. В 1919 році Кримський передасть через Євгена Тимченка – ще одного видатного мовознавця – цю картотеку Українській

Академії наук, в 1930–1932 рр. словник буде видано. Ще один дарунок Житецького від 1895 року – купа рукописів Степана Руданського – примусив Кримського впродовж усього життя займатися виданням та дослідженням творів Руданського) [43, с. 96].

Демократизм Кримського колегійних часів наснажувався творами Дмитра Писарева та загалом російської демократичної літератури 60-х років. Однак одного дня Кримський знайомиться з ідеями та творами Михайла Драгоманова. Завдяки читанню повістей Федьковича з передмовою Драгоманова (видання 1876 р.), а також деяких чисел «Громади» Кримському, за його власним патетичним виразом, «нове світло осіяло» [79, с. 107].

Поставало питання вибору політичного шляху. Культурні й наукові цілі, які ставила перед собою Київська Громада, її аполітичне українофільство для Кримського виявилось затісним ще в час навчання в Колегії. Його приваблювало якраз те, що зовсім не цікавило авторитетних учителів, зокрема Житецького, котрий, як відомо, подав записку міністрові Лоріс-Мелікову, в якій доводив, що українофільство відволікає молодь від соціалізму й політики, а відтак є корисним для російського уряду. Про «корисність» Житецький, звичайно, лицемірив, однак соціалізм його, мабуть, таки не приваблював. Тим часом Кримський потоваришував з деякими старшими гімназистами, схильними до радикального українофільства, а через них познайомився з галицькою періодикою. Її політичний дискурс уже наприкінці 80-х – на початку 90-х був значно сміливішим за теоретизування київських українофілів. У Галичині працювали Іван Франко і Михайло Павлик, які відіграли значну роль у становленні політичних поглядів не лише Кримського, але цілого покоління української літературної й політизованої молоді в 90-ті роки. Крім того, в галицькій пресі друкувався Драгоманов [43, с. 98].

Франко й Павлик приклалися до організації Русько-Української

радикальної партії, яка постала в жовтні 1890 року у Львові. В історії українського політичного руху це була епохальна подія.

У свій спосіб 1890 рік був епохальним і для Кримського. У вересні 1889-го він приїхав до Москви навчатися в Лазаревському інституті східних мов. Тут він перестав ходити до церкви, назавжди став атеїстом. Тут – на віддалі від російськомовного, та все ж українського, принаймні в ідеалах, Києва та справді української, але «мужицької» Звенигородки – він остаточно усвідомлює свою національну належність. Кримський повертається на канікули до Звенигородки переконаним українолюбом і народником. За зразком «хлопоманів» і героїв Нечуя-Левицького він ходить по селах і читає селянам «Катерину» і «Наймичку». (Рівно за два роки він напише до Грінченка, що «хождєния» в народ недоуків і студентів – «є страшєнна погань і мерзота». Неморально просвіщати народ на базі «трєох-чотирєох соціалістичних та нігілістичних ... книжок»). І хоча зовсім недавно Драгоманов «осіяв новим світлом» Кримського, влітку 1890-го він уже «ненавидів Драгоманова» за брак націоналізму. Йому так само видавалося, що київські націонали цураються всього радикального, а драгоманівці не розмовляють українською мовою від страху перед поліцією, а різними теоріями ховаються про людське око. Молодий Кримський прагне радикалізму, він ненавидить боязливість і київських драгома-нівців, і українофілів, і московських радикалів [79, с. 108].

У цей час він намагається налагодити контакти з галицькими і східноукраїнськими письменниками й редакторами. В 1890 році він посилає свої перші листи і твори до львівських газет та журналів – до газети «Діло» (адміністратор Гладилевич), до Володимира Левицького (псевдонім – Василь Лукич), редактора журналу «Зоря», нарешті до Франка, на цей момент редактора журналу радикальної партії «Народ», а також співпрацівника багатьох інших видань.

У Москві Кримський намагається передплачувати всі галицькі

друковані видання. Він прагне отримати заборонені в Росії видання, вигадуючи способи обдурювання митників і цензорів. (Заборонене в Росії «Діло» спеціально для нього друкують на цигарковому папері й пересилають як звичайну кореспонденцію) [43, с. 99].

Співробітництво Кримського в галицьких виданнях почалося того ж 1890 року. Кримський у листах пропонує галицьким редакторам свої послуги. Його позиція «патріотичний і освічений українець у Москві» була просто унікальна. І львівські видання, передовсім «Зоря», не могли цим не скористатися. Перша стаття Кримського в «Зорі» називалася «Українсько-руські видання московських лубочників» і була написана на замовлення редактора. Саме Василь Лукич запропонував йому – молодому ентузіастові – переглянути й проаналізувати російський «літературний мотлох» на українську тематику. В такому ж жанрі на замовлення того ж таки Лукича був складений реєстр «Етнографічна Україна в російських ілюстрованих часописах протягом одного року» (1891) [43, с. 101].

Отже, 1891 року тільки в «Зорі» з'явилося близько десятка невеликих статей, написаних Кримським. Це були відгуки на виступи малоросійських театральних труп у Москві, рецензії на наукові публікації з етнографії, сходознавства, лінгвістики, антропології, білорусистики та ін. Кримський виступав також з невеликими розвідками на різноманітні наукові, найперше на сходознавчі теми. Часто це були короткі есе про певні мандрівні сюжети в дусі російської школи Александра Веселовського та його безпосереднього вчителя Всеволода Міллера. Кримський намагався викладати свої наукові аргументи популярно, хоча не раз забував про цю настанову і писав скоріше для вузькоспеціального читача. Він ніколи не дотримувався чистоти жанру, його статті з етнографії містили розділи про побутування певного сюжету чи тексту в писемних джерелах, він так само безстрашно вдавався в такі не дуже придатні для популярних журналів методологічні вправи, як визначення засад класифікацій тощо [79, с. 131].

1890 рік важливий також тим, що Кримський зав'язує листування з Борисом Грінченком. Це листування відіграло надзвичайну роль у політичному становленні Кримського, ставши своєрідною лабораторією його радикалізму. Кримському потрібен був товариш, порадник, сповідник. Франко на цю роль не вдавався. Він не любив сентиментального розчуленого стилю листів Кримського і навіть забороняв йому писати в такому стилі. Тому конфідентом став Грінченко. Для останнього важливим було рекрутувати ще одного борця за національну й народну справу. Власне, листів-сповідей на особисті теми потребував більше Кримський, ніж Грінченко. Однак крім особистих справ Кримський торкався і справ політичних. Листи до Грінченка допомагали поставити певні запитання і знайти на них відповіді. Політичний світ України був хоч і не дуже великим, та все ж хаотичним і незрозумілим. Треба було розібратися в тому, хто є хто і що реально означають поняття «націонал», «націоналіст», «ліберал», «демократ», «соціаліст», «радикал», «космополіт». Крім того, Кримський намагається розібратися в політичних платформах різних галицьких видань. Це було не так легко [43, с. 104].

У 1927 році Кримський згадуватиме, що 1890 року «опинився в хаосі вражінь». І далі: «Ідеями своїми, очевидячки, були найдорожчі для мене органи радикалів та писання самого Драгоманова; але я в чужій для мене Москві так болісно відчував свою розлуку з Україною, що одна з точок галицько-радикальної програми, а саме космополітизм, викликала в мене деяку нехіть. Навпаки, органи народовців «Правда» та «Діло» хоч своїми консервативними, або навіть ретроградно-зашкарубленими тенденціями вражали мене дуже прикро, так зате мені був симпатичний у них той патріотичний, націоналістичний дух, яким вони раз у раз пишались». Отже, Кримський шукає платформи і вагається між табором патріотів-народовців і радикалів та послідовників Драгоманова. Він не може зразу зробити остаточного політичного вибору, тож зав'язує контакти і

листується з обома таборами [79, с. 143].

Кримського мучать сумніви. «В російській та чужоземській науці я знаходив світло, живу гадку, щастя, а дотодішня любов до України кинула мене бозна-куди; загал наших діячів був (і є) такий, що може тільки одіпхнути людей од усякої української ідеї». Під тиском російської пропаганди, згідно з якою української мови взагалі не існує, Кримський запитує себе: чи загалом є окрема українська мова? Чи мова українофілів – жива, народна, справжня українська мова, а чи, може, якась штучна конструкція? Кримський розповідає Грінченкові про ті думки, які роїлися в його голові:

«– Хто я такий зроду? – питав я себе: – Ніяк не українець. Хто я de facto? – De facto (по вихованню) я найбільше руський великорос, і жадної мови не знаю так гарно, як я знаю великоруську... Так... Ну, а коли мови української не існує, то чому ж це я, великорос, зробився українофілом? Чому? Чому? Чи ж не краще вдатися до російства, яке мені дало все найкраще, що я маю в собі?..» [79, с. 135].

У пошуку себе допоміг Драгоманов:

«Він (Драгоманов) мені нічого нового не сказав, – він тільки формулював всі ті міркування та гадки, які мене обгортали в протязі мого українофільства. Драгоманов знову розбурхав мій патріотизм, і вже тепер я ніколи не зверну з української стежки; чужинець зроду, я вже вічно буду українцем. Я **дуже виразно** бачу свою святу ідею, і хоч би геть усі тії люди, що поклоняються їй таки ж, зрадили її або перекрутили, я вже не вважатиму на їх і розумітиму українську ідею так, як розумію тепер» [14, с. 65].

І все ж в одному з перших своїх друкованих виступів Кримський, якому ще не виповнилося двадцяти років, зухвало вступає в конфлікт із Драгомановим. «...Яким способом можна й треба українцям для здобуття прав і вольності (між іншим, певне, і прав національності) сполучитися з

неприхильними до них москалями, та й не потопитися при тім в «общем русском море»? Або яким способом перетворити російську нетолерантність в толерантність? Коли Ви можете дати на це пораду (та, Бога ради, не загальними фразами, а точно!), тоді, будьте певні, ніхто Вам, крім щирої подяки, нічого не скаже» [43, с. 104].

Цей лист із технічних причин – «Правда» певний час не виходила – було надруковано лише в жовтні, разом з іншим листом Кримського, який стосувався російського студентства. В листі про студентство Кримський знову згадував Драгоманова і дорікав йому та іншим «космополітам», що вони не можуть зрозуміти значення патріотичних виступів українофільських видань, які «чарівно» впливають на читача, вчать його любити Україну. А тільки з любові, на думку Кримського, починається громадська робота [79, с. 156].

На обидва листи Кримського обурився Михайло Павлик. (Хоча надруковані листи не були підписані, їх авторство не становило секрету). Він не міг повірити, що це писав той самий Кримський, який у своїх листах до нього, Павлика, висловлював солідарність із «Народом» і вже встиг надрукувати в «Народі» (числа 18 і 22 за 1890 рік) дві свої статті на сходознавчі теми. Павлик писав, що такою «українською культурою» «російської некультурності не побороти, крім того, він назвав «уваги» Кримського «брехливими та глупими».

На лист Павлика Кримський відповів черговим листом. Він знову не погоджувався з можливістю спільної політичної праці українців із великоросами. Певні окремі випадки такої праці, звичайно, можливі, але на загал вона не має перспективи:

«Ні! Сумно, сумно, але антагонізм поступових великорусів проти українства існує насправжки! Для того не можна повірити запевненням одиниць, що великоруси – наші прихильники, коли тим часом відчуваєш зовсім протилежне. Яка причина для цієї нетерпимості? Може бути,

причиною являється та обставина, що «кацапи» нас, «хохлів», страшенно мало знають. Задля них – великорусів ми не симпатичні й назвою «українофіли», бо слово «філи» наводить на думку про якусь вузькість наших поглядів. Інші ворогують через те, що дуже люблять свого власного «руського мужичка» і не можуть примиритися з думкою, що од того «руського мужичка» вони мусять одкинути аж 20 мільйонів люду. їм здається «сепаратизм» наш чистою примхою, нічим не оправданою: на їхню думку, тая українська мова, якою ми пишемо, це її виковали дурні «сепаратисти», а справжня мова великоруського народу ніби має тільки дрібненькі одміни од «великоруської», – і українець, бачте, має розуміти великоруса без найменших труднощів. Значиться, гадають вони, українофільські змагання – і безпідставні, і не раціональні, ба ще й шкодливі» [79, с. 151].

Кримський іронічно називає себе ретроградом, неспроможним підписатися під програмою радикалів. Причина – він живе не де-небудь, а в Росії, де навіть сперечатися публічно на політичні теми неможливо. Попри свій демократизм і мужицтво Кримський тяжіє до широкого, не народницького бачення нації і відтак націоналізму. Йому видається, що не лише «мужик», але й «пан» може боротися за національну справедливість і свободу. Це очевидно з його коментаря з приводу «Сповіді» Антоновича, нещодавно перед тим надрукованої в «Народі». В ході обговорення «Сповіді» один з авторів «Народу», який підписувався Non ego, зазначав: «У нас, русинів, націоналізм, незаметно для себе, зближається тепер до панства, шляхетства» і через це губить «весь дорогий зміст нашого демократичного життя». Кримський запитує: «То виходить, що пан не сміє стати демократом? Пан не сміє працювати на користь народу?» [43, с. 106].

Наступна дискусія вже між Кримським і Драгомановим розгорілася в 1893 році. Вона була значно меншого масштабу і стосувалася того, чи варто свідомим українцям друкуватися в недостатньо радикальній «Зорі».

Драгоманов поставив це питання в статті «Українство перед Польщею та Росією» («Народ», 1893, ч. 3). Кримський відповідав у статті «Співробітництво українців в галицьких часописах» («Народ», 1893, ч. 6). Тут він доводив, що «Зоря» належить до тих видань, які не забороняє російська цензура. Таким чином «Зоря» може будити національну свідомість на сході України. Крім того, «Зоря» як белетристичне видання може об'єднати українців різних партій. «Консервативну», «ретроградну» «Правду» так само досить нерозумно бойкотувати, адже «Правда» друкує переклади, а «Зоря» – ні. Крім того, в ній можуть друкуватися ті «поступові» публіцисти, які в силу якихось причин не друкуються в «Народі». (Нагадаймо, що невдовзі по тому, а саме 1897 року, з ініціативи Михайла Грушевського Наукове товариство ім. Шевченка прийняло рішення зреформувати «Зорю» в «Літературно-Науковий Вісник»). Ще раніше в листі до Левицького Кримський писав: «...спільна робота з драгоманівцями для нас можлива і корисна». Його платформа – це завжди консолідація всіх сил [79, с. 163].

Драгоманов скористався можливістю зробити деякі політичні уточнення. Зокрема він уважав, що Кримський неточно вжив термін «народовці». Для Кримського «народовці» – «націонали», тобто демократи. Однак галицькі народовці на нинішньому етапі далекі від демократизму. На думку Драгоманова, теперішні народовці «рішуче «дунули» й «плюнули» на демократизм політично-соціальний, котрий тепер в Європі являється в партіях радикальних, соціально-радикальних, соціально-демократичних і т.д. і не хочуть чути навіть про таку річ, як загальне виборче право...». Власне в сучасному сенсі «націоналісти» означає те ж саме, що й «соціалісти» [43, с. 107].

Драгоманов помер у червні 1895 року. На звістку про його смерть Грінченко і Кримський (два наддніпрянці й обидва критиковані в різний час і з різних причин Драгомановим) відгукнулися розпачливими листами.

Власне, листів Кримського було два. Обидва адресовані Павликові. Обидва написані в дусі сентиментальної народницької риторики. («...Бідна Україна! Сиротятами застаються українці, помер їх батько! Після Тарасової смерті Україна ще не зазнала такої великої втері... Важко й писати далі... Перо випадає»). Крім того, Кримський зобов'язувався роздобути кошти на друкування першого тому творів Драгоманова.

На лист Кримського, надрукований у «Правді», відгукнулася Леся Українка й написала до нього свого першого листа, з якого започаткувалася їхня дружба. Крім того, Кримський надрукував некролог Драгоманову в «Этнографическом обозрении» (1895, ч. 27). Хоча його текст було серйозно понівечено цензурою, Кримському вдалося і згадати «Громаду», і натякнути на політичні погляди, і схарактеризувати деякі риси націоналізму Драгоманова.

3.2. Ідейний концепт націоналізму.

У наукових статтях та рецензіях Кримського 90-х років ясно прочитувалися політичні мотиви. Власне, саме вони – а не наукові повідомлення – найцікавіше в публікаціях Кримського в галицьких виданнях. Насамперед це стосується публікацій Кримського з фольклору та етнографії. Фольклористика – взагалі така наука, «що для нашої демократичної народності дуже підходить», – стверджував Кримський у цей час. Можна до цього додати, що фольклористика добре надавалася для ідеологічної полеміки [43, с. 111].

У другій половині XIX століття російське сходознавство завдало ударів по слов'янофільству. Деякі професори писали про неросійське походження мешканців «исконно русских» російських губерній. Інші (до них належав і вчитель Кримського Всеволод Міллер) писали про східні впливи й запозичення в російському фольклорі. Кримський включився в боротьбу з пристрасстю політика, який побачив тут певний виграв для України [79, с. 166].

В контексті 1896 року ця фраза має служити формою подолання певного національного комплексу меншовартості. Користуючись «здобутками» тогочасної антропології та расових теорій, Кримський хоче принизити російську расу, звести її до «нерозвинутих тюрків».

Ці та численні інші етнографічні, популярні й популяризаторські статті Кримського мали певне значення для поширення українських наукових дискурсів. Однак найцікавіше, як уже зазначалося, не це. Найцікавіше – політичні підтексти чи політичні дискурси наукових статей, які можна сприймати як ще одну форму націоналізму Кримського [14, с. 121].

Те ж саме стосується і філологічних публікацій Кримського. Його праці з мовознавства можна поділити на дві групи. Першу складають тексти для внутрішнього українського вжитку. Кримський від 1890 року бере щонайактивнішу участь у внутрішніх дебатах, які точаться між українськими інтелектуалами й письменниками з приводу українського правопису, граматики, лексики, словникарства та інших філологічних тем. Водночас він активно працює в другому – загальноросійському напрямі, включившись у дебати російської філологічної науки. Однак знову його головне зацікавлення стосується питань походження української мови, української діалектології тощо. Обидва параметри мали безперечне політичне забарвлення [43, с. 112].

Перша україномовна стаття Кримського з філологічних питань була надрукована в тій же «Зорі» за 1891 рік. Вона називалася «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові». Тут Кримський вступив у полеміку з Грінченком, якого поважав як письменника та патріота, цінував як друга за листуванням. Однак з філологічними ідеями Грінченка молодий Кримський не погоджувався і висловлював це йому як у листах, так і в статтях. У цьому конкретному випадку йшлося про статтю Грінченка «Галицькі вірші» («Правда», 1891), де стверджувалося, що галицька

літературна мова українцям незрозуміла, вони нею не читають. Грінченко вважає, що галицька мова засмічена полонізмами й «москалізмами», він виступає проти «язичія» галичан, якого нібито не тримається народ. Грінченко вимагає очищення мови від запозичень, провінціалізмів, варваризмів і т.д. та стверджує, що необхідно будувати українську літературну мову винятково на базі народної мови [79, с. 161].

Виступ Грінченка пов'язаний з фактом існування не однієї, а двох літературних мов: східноукраїнської та галицької і конкуренцією між ними за першість. (Власне Грінченко вступає в давню вже дискусію галицьких і східноукраїнських письменників, яка не завершилася цілком донині). Кримський – «підросійський» українець – на відміну від такого самого «підросійського» українця Грінченка виступає цього разу на боці галицьких письменників. Він вважає, що очищення мови – справа часто неможлива і непотрібна, а мовний пуризм може мати небезпечні наслідки. «...Який нам клопіт до того, – пише Кримський, – що якесь слово або схоже з польським або живцем узято з польської мови, – який нам клопіт, раз воно уже усвоєне, стало рідним, вживається не якоюсь однією особою, але народом на чималім обширі?». Те ж саме стосується деяких русизмів. Кримський висуває пріоритет не мови, а змісту як критерію художнього твору, тому зразком для нього є твори Франка і Грінченка, котрі вирізняються серйозним громадянським пафосом. Але Кримський визнає проблему мови і вважає, що її можна вирішити виданням словника. Він пропонує укласти російсько-український словник силами патріотів. Це цілком нереалістичний, майже безумний план, за яким кожен патріот – учасник проекту – має взяти по книжці й виписати з неї всі слова в алфавітному порядку, а декілька координаторів у Львові зведуть ці філологічні матеріали в словник. І на це кожен учасник, за задумом Кримського, міг би витратити всього годину на день. Проект такої праці він так само викладає в листі до Франка від 13 (25) жовтня 1891 року.

Франко, звісно, такий проект забракує, слушно вважаючи, що для складання словника самого патріотизму не досить [79, с. 168].

Кримський органічно поєднує політику з мовою, націєтворчість із мовознавством. Мовознавство в його уявленні може й повинне стати формою національного радикалізму, базою українського сепаратизму. «Відомо, який вплив мали словники на розвій других відроджуючихся народностей», – слушно зауважує він у своїй статті. У цьому сенсі Кримський належить до культурних націоналістів гердерівського типу, які надавали мові, її розвиткові, уніфікуванню та впорядкуванню надзвичайно важливого значення. Націоналізм Кримського поєднується з філологією цілком гармонійно. «Якщо польські борці за свободу боролися проти своїх поневолювачів військовими, політичними і дипломатичними засобами, то філологи «неісторичних» націй розхитували пануючий устрій шляхом творення нових літературних мов», – пише Роман Шпорлюк. І далі продовжує: «Не так давно вчені справедливо стали характеризувати цих людей «мовними стратегами, «мовними маніпуляторами» і навіть «філологічними бунтівниками». ... Ми можемо також назвати їх революціонерами-лінгвістами, оскільки їхні теорії (і породжена ними практика) поставили під сумнів, якщо не підірвали відверто тогочасні релігійні, політичні й економічні системи ієрархії і розподілу». З перших своїх філологічних кроків Кримський вписується в цю схему. Власне його перші філологічні спроби були водночас спробами націоналізму [43, с. 111].

Ще студентом Кримський намагався вибирати теми курсових робіт на дотичні до українства теми. Наприклад, 1895 року писав до Житецького: «Моє «курсовое сочинение» – про українську мову XV століття». Того ж року він згадує про іншу «обов'язкову» роботу: «Черты киевского наречия XI века». Праці й зацікавлення самого Житецького справили безпосередній вплив на вибір такої тематики [79, с. 169].

Пізніше Кримський написав полемічну працю «Филология и погодинская гипотеза», яка друкувалася в п'яти числах журналу «Киевская старина» за 1898 та 1899 роки. Ця стаття стала продовженням тривалої й політичної за своєю суттю дискусії, котра почалася задовго до народження самого Кримського. В середині XIX століття російський історик Міхаїл Погодін висунув думку про те, що до татарської навали в Києві малоросів (тобто українців) не було, вони жили десь далеко за Карпатами і прийшли в південну Русь, на київські землі в XIII столітті, тобто після того, коли останні були сплюндровані татарами, а місцеве населення втекло на північ. До того ж часу в Києві й на південь від нього аж до Чорного моря нібито жили великоруси. Вони розмовляли великоруською мовою, котра була тотожна церковно-слов'янській [14, с. 123].

Цю гіпотезу піддали критиці тогочасні авторитетні українські вчені, серед них Житецький і Антонович. Проте вона була реанімована у 80-х роках Алексеем Соболевським, який намагався підвести під цю теорію філологічну основу, обґрунтувати її на базі аналізу мови. Соболевський прагнув показати, що старокиївська і російська мова є спорідненими, в той час як сучасна українська мова («малорусское наречие») має галицько-волинське походження. Кримський у свою чергу доводив, що Соболевський (автор численних праць з історії російської мови, в 1882–1888 роках професор Київського, а пізніше – Санкт-Петербурзького університету) недостатньо добре володіє українською мовою. Він розбиває один за одним аргументи Соболевського, наводячи приклади певних граматичних форм української мови, які, за теорією Соболевського, в ній не існують [79, с. 171].

Зрозуміло, що мета Соболевського – довести великоруськість старого Києва на прикладі його мови – чисто політична. Так само і за бажанням Кримського розбити ці аргументи, дискредитувати цю теорію стоять не лише суто наукові, а й політичні мотиви. Так, Кримський стверджує, що в

«Ізборниках» Святослава 1073 і 1076 років ясно відбилася українська мова, якою вона була в XIV столітті. Чимало уваги він приділив іншим літописним пам'яткам, аналізованих Соболевським, не погоджуючись з визначенням їхнього «галицького» чи «волинського» походження. На закінчення Кримський зазначив, що Соболевський у своїх останніх статтях відмовився від гіпотези про великоруськість киян. Кримський також схвально оцінив праці свого опонента з малоруської діалектології, погодився з його класифікацією «малорусских наречий». Ще більш схвально відгукується Кримський на статтю академіка Алексея Шахматова «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей «у якій Шахматов класифікував малоросійські «наречия» (діалекти) і стверджував споконвічну малоруськість мешканців київського регіону [43, с. 112].

По тому Кримський написав ряд коротких праць на різні теми правопису, етимології, граматики української мови. 1907 року вийшов перший том «Української граматики», призначеної для учнів вищих класів гімназій. На титульній сторінці вказувалося, що це «науково-практичний курс свідомого вивчення центрально-української мови». Проте вивчити мову за таким «курсом» було малореально. Адже граматика Кримського (другий том опубліковано 1908 року) становила скоріше наукову монографію з питань історії української мови в цілому, а також окремих букв, звуків, слів, діалектів з детальними й вельми академічними описами літописних пам'яток та грамот XIV і XV сторіч, аніж посібник з вивчення мови. До великої міри ця граматика була продовженням циклу статей з приводу «погодінської гіпотези» [14, с. 124].

Тираж «Граматики» Кримський подарував «Просвіті», якою керував Грінченко. Кримський сподівався, що «Просвіта» не роздаватиме, а продаватиме його книжку й таким чином отримає певні кошти для своєї діяльності [79, с. 178].

Філологічні праці Кримського завжди мали політичний акцент або підтекст: українська мова є окремою слов'янською мовою з осібною історією та всіма відповідними атрибутами окремої мови. Саме тому в радянські часи статті з мовознавства Кримського зазнали не менших купюр, ніж усі інші частини його наукової спадщини. Ми вже казали: про що б не писав Кримський, він завжди писав про себе, але не, менш справедливе й інше: про що б не писав Кримський, він завжди писав про політику. Безсумнівно, всі його етнографічні студії, некрологи, замітки про театр, сходознавчі екскурси, філологічні статті мали політичний підтекст. Це стосується і критичних виступів Кримського з питань літератури й мистецтва в галицькій періодиці.

У першій рецензії на збірку оповідань Франка «В поті чола» (1890) Кримський продовжує свою полеміку з Франком про роль національного. Як переконаний націоналіст він закидає Франкові «нехтування національності, коли національне питання в нас ще не порішено». (Схожі претензії до Франка мав і Грінченко. В одному з листів до Кримського Грінченко писав: «...Було б краще, якби він не воював з тим, що навпаки, вимагало б помочі. Я кажу про націоналізм...»). Ця полеміка дуже логічна. Художні твори Івана Франка відображають його політичні погляди, і Кримський у критичній оцінці полемізує з цими політичними поглядами. Безперечно, цим оцінка Франка Кримським не вичерпується: він звертає увагу як на ідеї, так і на художню майстерність Франка [43, с. 113].

В рецензіях Кримського на виступи «малоросійських» театральних труп у Москві так само відчувається, окрім інших, і політична оцінка, а нерідко вона і домінує. Кримський оцінює і якість драматургії, і гру акторів цих театрів, однак не менш важливим для нього є політичне значення як самих гастролей, так і театрів. Наприклад, він пише, що на бенефісі Заньковецької в Москві «українське чуття порушувалось до самого глибу»¹. На думку Кримського, «українські артисти роблять дві

важні прислуги нашій справі. З одного боку, мусять же великороси наглядно пересвідчуватися в окремішності нашої мови, мусять же таки зрозуміти, що існування українофілів викликано не якими-небудь примхами та національними забаганками, але дійсністю, неодмінністю, прямою потребою».

3.3. Просвітницькі практики.

Кримський намагається робити реальні «добрі», патріотичні справи. Він шукає в Росії меценатів, які могли б фінансувати певні українські видання на Заході. Він намагається втягнути Франка, Грінченка та інших діячів у науковий російський світ, організовує для них замовлення на статті від різних видань, рецензує їхні твори в російській періодиці. Крім того, Кримський прагне популяризувати українську літературу в Росії [14, с. 119].

Остання справа заслуговує на окрему згадку. Вона почалася зі статті про російських лубочників. Два видавці в Москві на цей час друкували «лубочну» літературу: Ситін і Губанов. Репертуар таких видань, і зокрема видань української літератури, був досить широким: від «Енеїди» й «Наталки Полтавки» до анонімних повістей «из народного малороссийского быта», збірників пісень та віршів. Ця своєрідна національна масова культура орієнтувалася на невибагливі смаки. Книжки друкувалися жахливим правописом з безліччю помилок, однак з малюнками, яскравими обкладинками і, що найголовніше, дуже дешево продавалися. За даними Кримського, видавець Губанов, наприклад, продавав свої видання по 6 копійок за примірник, а видавав їх накладом дванадцять тисяч, який розходився за один, часом за два роки. Аналогічні видання, друковані в Києві, не могли конкурувати за ціною з московськими [79, с. 187].

Отже, Кримський пропонує Грінченкові й московському видавцю Губанову спільний проект: спробувати видати у вигляді лубочних видань

не відвертий кітч, а деякі твори справжньої української літератури. (У 1928 році Кримський напише про те, що це ідея Грінченка. Але з листування видно, що вона таки належала Кримському). Губанов не заперечує. Грінченко так само. Невдовзі виходять книжечки Грінченка «Олеся», «Украла», «Грицько», його ж збірка «Веселий оповідач». Пізніше Губанов погоджується видати дещо з Квітки (Основ'яненка). Поступово на початку 90-х у його видавництві в Москві вийшли лубочними виданнями «Маруся», «Перекотиполо», «Сердешна Оксана», «Мертвецький Великдень», «Конотопська відьма». Найчастіше всі ці твори мали підзаголовки «казка» [43, с. 114].

Однак найцікавіше в цій історії не так самі видання, як редакторська їх сторона. На думку Грінченка, до якої пристав і Кримський, концептуальне значення у цьому першому українському маскульті мала мова. Готуючи «Марусю», Грінченко запропонував відредагувати Квітку й позамінювати «москалізми» народними словами:

«Не нам допомагати обрусінню, краще буде подати широкій українській масі Квітчині повісті, очищені од чужого, негодящого елементу. Так писав Грінченко. Невважаючи на всенький свій філологічний ригоризм, я – для даного разу – визнав Грінченкову думку за добру, бо практичну, і згодився з ним», – згадував Кримський 1928 року. «Марусю» відредагував Грінченко, інші твори Квітки – сам Кримський. Редагування швидко перейшло з мови на ідеологічну частину тексту: в «Листах до любезних земляків» Кримський, за своїм власним визнанням, «повимазував увесь (рясний, нівроку!) царславний та антидемократичний елемент і, щоб затерти сліди свого «злочину», надав брошурі інший заголовок: «Через що люди бідніють?» [79, с. 194].

У спадщині Кримського є чимало документів, які засвідчують, що питання російськості, ставлення до російської культури було для нього достатньо болючим і неоднозначним.

Російське мало особисті виміри. Російською розмовляли вдома. Російською написані всі листи до батька, брата, сестри. Опинившись на Сході, Кримський почувається росіянином, представником Росії, органічно вливається в невелику російську колонію. Він товаришує з російським консулом у Бейруті князем Гагаріним, навіть заводить «роман» з російською вчителькою Каменською. На Сході Кримський ніколи не забуває про те, що він українець, однак він також і росіянин, представник загальноросійської культури [43, с. 116].

Особистий вимір російськості чи загальноросійськості Кримського значно більше пов'язаний з родиною його вчителя Всеволода Міллера, драматичними стосунками з його синами, ніж із власною російськомовною родиною. Цікавим у цьому сенсі видається лист до Всеволода Міллера, написаний у 1903 році:

«... з Москвою мене пов'язує винятково Ви і Ваша сім'я, а все інше для мене чуже, нецікаве; в Москві я здатний жити тільки книжковими інтересами і музичними звуками, а тут в Україні я себе почуваю частиною одного живого цілого, і навіть загальноросійським громадянином з твердими громадянськими ідеалами я почуваю себе тільки тут, де маю ґрунт під ногами, а не є пересадженою екзотичною квіткою. З особливою яскравістю контраст між моїм «я» московським і моїм «я» українським відчувається мною саме сьогодні, коли, з одного боку, душа моя рветься до Вас, у коло Вашої родини, що зібралася зустріти разом Новий рік, а з іншого боку – я цілком ясно усвідомлюю, що за винятком вашої сім'ї у мене в Москві немає безперечно жодного дорогого привабливого пункту і що якби Ваша сім'я поїхала з Москви, для мене ціле московське життя й обстановка були б ні на йоту не цікавіші, ніж казанські або тамбовські» [43, с. 112].

Так і трапилося. Конфлікт із Міллерами обірвав особисті нитки, які зв'язували Кримського з Москвою. В 1908 році Кримський натякне

Грінченкові на те, що сім'я Міллерів «з'їла» його нерви, відтак Москва з втратою дружніх контактів з Міллерами більше не приваблює. Залишаються лише професійні зв'язки, а почуття чужості, чужорідності Москви загострюється. Кримський пише до Грінченка:

«... Ви не можете собі й здумати, яку величезну моральну міць дає людині **рідна** обстановка. Кожне слово українське, яке я тут чую, кропить мене цілющою водою, бо я таким способом відчуваю свій зв'язок не з поодинокими особами як у Москві, а з народом. В Москві я раб. З народом московським я не чую **нічого** спільного; а що душа людська має потребу прив'язатися до когось рідного, то суррогатом рідного елементу являється якась сім'я (з якою зріднивсь), – і отож така сім'я, без якої важко стає перебути, стає за найгірше ярмо, ~ і нерви марне збавляються на ню, на її вузькіші інтереси. Тут на Україні кожне слово, кожне вражіння – все жваво нагадує мені про мою спільність із тею сферою, серед якої я обертаюся. А в московській сфері я завсіди застаюся й чуюся «чужорідним тілом», яке чисто механічно обертається в московським організмі і не може зростися з ним [43, с. 118].

І що року ота моя «чужорідність» в московському організмі робиться для мене рельєфнішою. І щороку приїзд на Україну робиться для мене любішим і органічно-потрібнішим. Міцкевич добре казав, що батьківщина – як здоров'я: тільки тоді й складеш йому ціну, як позбудешся його».

Москву як місто Кримський не любив. Вона видавалася йому брудною, неохайною, темною, з покрученими вулицями й нерівними дорогами. Портрет такої відразливої, чужої Москви він пізніше змалює в «Андрієві Лаговському». «Правдиве азійське місто», – таким буде його вирок, де «азійське» – найсильніша негативна оцінка [79, с. 201].

Під кінець століття ідеї Драгоманова багато кому видавалися більш ніж сумнівними. Серед їх найпоплідніших критиків варто згадати

Грінченка з його «Листами з України Наддніпрянської». Грінченко вважав, що «общеруське» (за Драгомановим – «всеросійське») і російське – це одне й те ж саме. Кримський, який у цій дискусії загалом підтримував Грінченкову позицію, метався і страждав від своєї вимушеної російськості. Водночас він прагнув самовиправдання для себе і тисяч українців, котрі почували внутрішнє культурне роздвоєння, і тому вдавався до аргументів, подібних до драгомановських [14, с. 114].

На кінець століття концепти Драгоманова не виглядали прийнятними, та й пояснення Кримського звучали досить вразливо, й останній не міг цього не розуміти. Він чудово знав, як віками українці заковтувалися російською культурою і розчинялися в ній, лиш тільки починали писати російською мовою. Знав він і те, що деякі зросійщені українці ставали жорстокими русифікаторами і україножерами. Знав він так само і про феномен українського за походженням імперського чиновника-русифікатора й колонізатора таких частин Росії, як Середня Азія. Про це Кримський пише в уже згадуваному листі до Грінченка:

«А вже про тих чиновників, що насаджують культуру в Середній Азії, менш усього можна сказати, що вони проводять культуру спеціально-російську. Здебільшого, це українці зроду, що вирости під звуки українських пісень, що жили були безвиїздно на Україні, серед норів українських ба навіть мови української ще не забули, або не зовсім забули; широких ідеалів у них немає, але не російське панування тут винне: це такі люди, що були б вузькоглядними або й кар'єристами однаковісінько під будь-яким пануванням. Культура, яку вони могли б заносити на Схід (вироблена, між іншим, великою співучастю українців), сама собою не погана, але ці люди – не найкращі люди і через те роблять чимало погані. Але за тую погань однаково несправедливо буде винуватити «російську» культуру, як і «українську» культуру» [79, с. 204].

Та все ж драгомановська ідея «двох мов – двох душ» пустила коріння.

Навіть критик Драгоманова Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» « у свій спосіб конкретизував цю ідею і висловив думку про те, що деякі українські письменники, як- от Котляревський, Гулак, Квітка, Бодянський, Стороженко, мають дві душі: українську й російську і складають певний соціально-психологічний тип [43, с. 119].

Грінченко характеризував цей тип таким чином: «Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство. Ото його, тодішнього російського інтелігента, і тягло і сюди, і туди – і до рідного краю, і до «Станіслава на шию». Російська душа завжди була не абстрактно-культурна, як видавалося Драгоманову, а сервільна, прислужницька в політичному й національному сенсі. Драгоманов різко розкритикував цю думку Грінченка в «Листах на Наддніпрянську Україну» [32, с. 132].

Минуло декілька років, і Кримський максимально загострив ідею Грінченка на прикладі українського письменника й російського чиновника Олекси Стороженка. Він відгукнувся на 25-ту річницю смерті Стороженка різкою статтею в ЛНВ (1901, т.14, кн.5), яка аж ніяк не вписувалася в стиль ювілейних панегіриків. Кримський вважає, що оцінка Грінченка, на перший погляд, добре пасує до Стороженка. Однак лише на перший погляд. Український письменник і водночас «чиновник особых поручений» з великим, дарма що аматорським «следовательским» хистом і щирий пособник (скажемо грубіше – жандарм) славетного Муравйова-Вешателя» чітко зробив свій політичний вибір на користь не просто абстрактно-російську, а російсько-поліцейську. Адже, на думку Кримського, «...російсько-жандармський елемент його натури був сильний завсігди, а народолобно-український не був дуже сильний ніколи». Тому логічно, що Стороженко покинув писати українською мовою. І не тому, що

на його оповідання з'явилася одна критична рецензія, а тому, що писання українською не збігалось з його політичними поглядами [79, с. 205].

Політичні погляди Кримського, на відміну від Стороженка, котрий злякався, що його творам одним критиком надано було «гидке значення сепаратизму», якраз починалися й закінчувалися українським сепаратизмом, який мав виразний відтінок націоналізму й соціалізму. Щоправда, Кримський ніколи не був, як Стороженко, російським чиновником у повному розумінні слова і ніколи не мусив прямо виявляти лояльність і вірнопідданість. Якщо він і був амбівалентним у ставленні до російства, то це зовсім не впливало на його політичне українство, аж ніяк не амбівалентне [43, с. 121].

Кримський до кінця життя зберіг повагу до російського сходознавства й філології, а також деяких політичних постатей (Герцен, Бакунін). Російська мова залишалася мовою його освіти, його численних наукових праць та кореспонденції з багатьма друзями й колегами. Однак якщо російський компонент ідентичності Кримського завдавав йому болю, то були ще деякі маргінальні компоненти, які він вигадав для себе і, вигадавши, культивував. Це – білоруська ідентичність, адже Кримський уважав себе частково білорусом з материнського боку, що відбилося в зацікавленнях білоруською етнографією, а також у бажанні приклясти до створення легітимної наукової дисципліни – білорусистики. І нарешті це – кримськотатарська ідентичність, яка була цілком невідчутна в 90-ті роки, однак з плином часу так само набирала ваги і значення. Про Кримського не можна сказати, користуючись риторикою XIX сторіччя, що він мав одну чи навіть дві душі. Все було значно складнішим, мозаїчнішим, рухомішим. І російський, і український, і білоруський, і кримськотатарський компоненти становили інтелектуальні конструкції, проте українська ідентичність Кримського містила найбільше почуття і пристрасті, саме вона викликала стан, схожий до неврастенії. Почувши саме українську

пісню на вокзалі, Кримський невтішно ридав, а потім описував свої сльози в оповіданні «Psychopathia nationalis» (написане 1890 року, опубліковане 1895-го). Пізніше воно з незначними змінами з'явилося під нейтральнішою назвою «Нудьга» в альманасі «Складка», що вийшов у Санкт-Петербурзі 1897 року. Це оповідання вже згадувалося під рубрикою «psychopathia», тепер настав час розглянути його під рубрикою «nationalis» [79, с. 212].

Оповідання «Psychopathia nationalis» є вкрай цікавим і показовим для Кримського текстом. Воно написане 1890 року у Звенигородці, отже, належить до найранніших його прозових творів. За жанром воно наближається до інтимного або ліричного щоденника, де автор не приховує, що, власне, є і оповідачем, і героєм. Він говорить власним голосом, від власної особи.

Політичність цього оповідання очевидна з перших рядків, коли автор аналізує своє ставлення до Москви або, за його власним висловом, свої «москвожерські думки». Він ненавидить Москву, в якій живе, однак рівно доти, доки перебуває у Москві. Варто йому виїхати з цього міста, як образ Москви одразу стає привабливішим. Наприклад, у Києві, тільки вийшовши з московського поїзда, він уже сумує за Москвою і дратується політичним пліткарством і дріб'язковістю українських партій [43, с. 128].

Нелюбов до Москви – лише вступ до теми, але не сама тема. Оповідання Кримського можна віднести до тих його ранніх творів, у яких виявляється, визнається й оповідається невроз, однак специфіка цього неврозу полягає в тому, що він – національний. У свій спосіб автор ставить собі самому діагноз, який відбито назвою. Отже, герой/автор плаче, коли чує українську мову в Москві, коли чує її в Курську, він у повному афекті, коли лунає українська пісня, він підслуховує розмови в поїздах і часто ненавидить своїх випадкових супутників, якщо вони не відповідають його уявленню про ідеальних українців. Він майже в екстазі на київському вокзалі: навколо лунає українська мова, мерехтить селянський одяг.

Наступна сцена – автор знову у відчаї. Він спостерігає за сексуальною розкутістю молодих українських робітників, які їдуть із заробітків, і лякається такої «України» [79, с. 213].

Націоналізм для Кримського – це передовсім форма свободи. Проте образ України, або засади націоналізму, у цьому оповіданні ще дуже кволі. З людьми з вагонів другого класу чи з дещо вульгарними сільськими парубками й дівчатами у Кримського мало спільного. Кримський плаче не від любові до них, він розчулений вимріяним, уявним образом України, яка асоціюється насамперед з етнографією і природою. Націоналізм рослин, землі, природи є дуже простим, елементарним почуттям. Сам Кримський від нього досить швидко відмовиться, однак у культурі такий націоналізм переживе Кримського й проіснує ще дуже довго. Його найяскравішим виявом стане вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», в якому Україна зводиться до пейзажів і явищ природи, а любов до неї порівнюється з любов'ю до сонця, моря, вод і т.д. Що ж до Кримського, то він завершить своє оповідання словами: «*Vivat psychopathia nationalist* і «Ще не вмерла Україна!» [43, с. 117].

Оповідання «*Psychopathia nationalis*» ввійшло до тієї самої збірки, де Кримський насміхається з таких наївних паничів-патріотів, яким був він сам. Іронія і пафос співіснують в одній книжці, автор оголює свій патріотизм в «*Psychopathia nationalis*» і тут же висміює його в оповіданні «Сирота Захарко» та ін. Не варто шукати, в якому з оповідань перед нами «справжній» Кримський, адже він справжній в обох випадках: і коли обливається сльозами й цілує українську землю, і коли сміється над паничами-плаксіями. В обох випадках ідеться про проекцію автора.

Національний наратив був головним проектом української літератури до Кримського. Оповідання Кримського символізують як невдоволення тим національним наративом, що склався на початок 90-х років XIX століття, так і його концептуалізацію. Нація не просто має отримувати й

виробляти голос у романі, оповіданні, поемі. Кримський відчуває потребу в націоналістичному наративі або такому наративі, в якому і література, і націоналізм модернізуються. В «Повістках і ескізах» Кримський хитається, не може знайти збалансованості між літературою і політикою. Його націоналізм не набирає вдалої літературної форми ні в невротичному, ні в іронічному трактуванні теми [79, с. 214].

Кримському не було й двадцяти років, коли він з ентузіазмом юності пристав до рядів тих українських письменників та політиків, котрі боролися за українську національну справу. Його активність не залишилася непоміченою, а публікації, листи не минули даремно. Кримського сприйняли і прийняли до свого кола Франко і Павлик, Грінченко і навіть Драгоманов. Проте сам Кримський хитався. Він не знав, як будувати далі свою долю й кар'єру. 1893 року в листі до Огоновського Кримський писав: «політикування не моє діло, бо моє повсякчасне зденервування вестиме мене тільки до помилок; тим-то я й залишив дописувати» [43, с. 118].

З певних причин Кримський кривив душею. Ні «політикувати», ні дописувати на політичні теми він не припинив. Нервовістю можна частково пояснити різкість багатьох формулювань Кримського, його хитання між політичними таборами. Однак невротик Кримський вирізнявся надзвичайною ясністю політичного бачення і чіткістю політичних формулювань [14, с. 120].

За 90-ті роки Кримський пройшов помітну політичну еволюцію. Він – націоналіст не за «кров'ю», а за переконаннями – починає з націоналістичного народництва і русофобства, пізніше під впливом Франка, Драгоманова, Павлика стає прихильником націоналізму, позначеного широтою ліберальних і демократичних поглядів. Кримський за темпераментом був максималістом і радикалом. Тому він швидко розчарувався в київських українофілах, яким бракувало радикалізму і

смівості. З цієї ж причини він ніколи не прийняв цілком погляди Драгоманова. Як послідовний сепаратист Кримський не вірив у жодну федерацію з Росією, жодну спільну боротьбу українських і російських революціонерів. Він так само ніколи повністю не прийняв Франка та його соціалізм. За всього демократизму Кримського, за всіх декларацій про «мужицтво» та палкого співчуття соціалістичним ідеям для нього націю складають не лише мужики-пролетарі, а люди різних класів та етнічних походжень, які зараховують себе до цієї нації. Відтак нація для Кримського – це багатокласова й поліетнічна структура, і національна боротьба має бути відкритою для всіх. Важко уявити, щоб Кримський підписався під словами Франка з «Поза межами можливого»: «Чим більше богачів у центрі, тим більше бідноти довкола.... Соціальний супокій, се найкраща гарантія для п'явок висисати їх жертви», однак він, безперечно, підписався б під усім іншим, що сказав у цьому творі Франко.

ВИСНОВКИ

Проведене нами магістерське дослідження дозволило отримати наступні висновки:

1. З'ясовано періоди становлення А. Кримського як науковця. Інтерес до вивчення українського минулого зародився у нього з юності під впливом демократичних ідеалів, бажання стати корисним українському народові. Перші свої спроби дослідження української та східної етнології він розпочав в 1890-х роках на сторінках періодичних видань, публікуючи свої перші рецензії та переклади зразків східної народної творчості. Учений під час перебування за кордоном, у Лівані, і на батьківщині. Під час перебування у Москві та в Лівані А. Кримський розширив свої наукові знання завдяки сходознавчій освіті, проте найґрунтовніші праці він створив під час роботи в УАН у Києві.

2. Встановлено, що просвітницькі інтереси вченого зародилися під впливом науково-суспільної думки в Україні наприкінці ХІХ ст. Утиски царського режиму призводили до пригнічення розвитку культури України. Під виглядом етнографічних та фольклорних досліджень молодь проводила культурно-просвітницьку роботу серед селян України, в якій брав активну участь А. Кримський. Згодом це стало основою до формування в історика-сходознавця палкого розуміння важливості формування української національної ідентичності й того, що саме українська мова є основою у цьому напрямку.

3. Визначено, що становленню А. Кримського як історика-сходознавця сприяла його поїздка до Лівану (1896 – 1897), де він зібрав величезний арабський етнографічний і фольклорний матеріал. Аналіз листів вченого з Лівану сприяє не тільки розкриттю його наукових інтересів як сходознавця, але й дає можливість дослідити саме питання історії народів Сходу. У листах до родини він відверто змалював побут православних ліванців-християн, який майже не відрізнявся від умов

існування навколишнього мусульманства. Вчений дослідив, що присутність іноземців вплинула на одяг мешканців узбережжя Лівану, які стали одягатися за європейською модою. У листах А. Кримського описано маловідомі раніше арабські православні весілля та поховання, релігійні свята Лівану, їхні відмінності у місті і селі. Незважаючи на релігійне протистояння, християнські святині вшановували навіть мусульмани. Ученому вдалося зафіксувати появу нових святкувань, які прийшли до Азії з Європи.

4. Орієнтальний вектор діяльності **(орієнталізм це цілісна система західних уявлень про Схід (історія, культура, етнологія, релігія й мовознавство) XIX–XX століть** яскраво відбився на творах А. Кримського. Орієнталізм виступив адаптацією, переосмисленням східних сюжетів, мотивів, образів тощо з метою оновлення та урізноманітнення рідної культури. А. Кримський виявився тим світочем, що зумів збагатити українську літературу кінця XIX – початку XX століття новими актуальними проблемами, поглибив традиційні форми роману.

5. Агатангел Кримський входить до числа найвидатніших лінгвістів у всьому світі як експерт в області санскриту, східних і західних мов. Водночас він категорично виступав проти погодінської теорії про те, що давньокиївські літописи були написані великоросіянами, а українці переселилися з Карпат після монголо-татарської навали, заперечував теорію «колиски трьох братніх народів», обґрунтовуючи гіпотезу про українську мову, яка вже в XI ст. постала «як цілком рельєфна, цілком означена, яскраво-індивідуальна одиниця». Йому належать фундаментальні праці «Українська грамати́ка», «Давньокиївська говірка», «Українська мова. Звідки вона взялася і як розвивалася».

6. Агатангел Кримський здійснив грандіозний внесок у розвиток розвитку етнології України і зарубіжних народів. Він вважав, що головними науковими методами при складанні етнографічних праць мають

бути ґрунтовні знання бібліографії та використання прийомів історико-порівняльного мовознавства. Багато зусиль доклав учений, щоб підвищити науковий рівень фахівців з етнології. Він перекладав на українську мову фахову зарубіжну літературу. Популяризацію знань про східні народи А. \ Кримський проводив на сторінках Енциклопедичних словників Брокгауза – Єфрона і братів Гранат. Вчений зробив значний внесок у розкриття і доповнення знань про етнографію російського, арабського, тюркського, перського та афганського народів за допомогою дослідження походження фольклорних сюжетів. Він обстоював думку про істотний вплив тюркських племен на етногенез російського та українського народів.

7. У молоді роки науковець торкався питання соціальних зв'язків, відображених у фольклорі різних народів. Незавершена праця вченого «Матеріали до вивчення мови та етнографії Сирії» розкриває перед нами широкий спектр знань А. Кримського з побуту і фольклору арабів та народів, які проживали поряд з ними на Близькому Сході. Більшість матеріалів для дослідження були взяті ним з праць інших мандрівників і західноєвропейських науковців, але поєднання та аналіз зібраного етнографічного матеріалу, надали ученому можливість створити унікальний твір, який не втратив актуальності і в наш час. Активну участь у науковому житті вчений продовжив в публікації рецензій для спростування міфологічної школи й показу наукового рівня періодичних видань у Західній Україні.

8. Національний наратив був головним проектом української літератури для Кримського. Оповідання Кримського символізують як невдоволення тим національним наративом, що склався на початок 90-х років XIX століття, так і його концептуалізацію. Нація не просто має отримувати й виробляти голос у романі, оповіданні, поемі. Кримський відчуває потребу в націоналістичному наративі або такому наративі, в якому і література, і націоналізм модернізуються. В «Повістках і ескізах»

Кримський хитається, не може знайти збалансованості між літературою і політикою. Його націоналізм не набирає вдалої літературної форми ні в невротичному, ні в іронічному трактуванні теми.

9. Кримському не було й двадцяти років, коли він з ентузіазмом юності пристав до рядів тих українських письменників та політиків, котрі боролися за українську національну справу. Його активність не залишилася непоміченою, а публікації, листи не минули даремно. Кримського сприйняли і прийняли до свого кола І. Франко і М. Павлик, Б. Грінченко і навіть М. Драгоманов.

10. Агатангел Кримський досить довго у своїх політичних поглядах дотримувався відверто радикальних позицій. Тому він швидко розчарувався в київських українофілах, яким бракувало радикалізму і сміливості. З тієї ж причини він ніколи не прийняв повністю погляди М. Драгоманова. Кримський не вірив у жодну федерацію з Росією, жодну спільну боротьбу українських і російських революціонерів. Він так само ніколи повністю не прийняв Франка та його соціалізм. За всього демократизму Кримського, за всіх декларацій про «мужицтво» та палкого співчуття соціалістичним ідеям для нього націю складають не лише мужики-пролетарі, а люди різних класів та етнічних походжень, які зараховують себе до цієї нації. Відтак нація для Кримського – це багатокласова й поліетнічна структура, і національна боротьба має бути відкритою для всіх.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

1. А.Е. Крымский. Письма из Ливана (1896-1898) / [сост. Н.П. Визир и И.М. Смилянская]. М.: Наука, Глав. редакция вост. литературы, 1975. С. 6 - 22, 303 - 338.
2. А.Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці: в 5 т. / [редак. колегія: Матвеева Л.В. (гол. редактор), Бубенок О.Б., Василюк О.Д. та ін.]. Т. I. Арабістика / [відпов. редактор тому Радівілов Д.А.]. К.: Стилос, 2007. С. 7 - 22.
3. Кримський А. Виривки з мемуарів одного старого гріховоди. Вибране. Київ: Вид. дім «Академія», 2017. 320 с.
4. Леонтович В. Листи до Агатангела Кримського // Леонтович В. Зібрання творів: у 4 т. Т. 4. Київ: Сфера, 2006. С. 341-342.
5. Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 20 липня 1892 р. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1942 рр.): в 2-х томах / За ред. О.Д. Василюка. Т. 1 (1890-1917). Київ, 2005. С. 104-105. («Наукова спадщина сходознавців»).
6. Листи Івана Франка до Агатангела Кримського / підгот. С. Вівчар. Львів: Вид-во Львівського університету, 2020. 170 с.
7. Неопубліковані фольклорні матеріали з Шевченкового краю, зібрані Агатангелом Кримським / О.І. Дей // НТЕ. 1971. Кн. 2. С. 63 - 66;

Література:

8. // Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка. Київ: Критика, 2003. С. 387-398.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostanina_NH/Skhid_ochyma_Ahatanhela_Krymskoho.pdf?PHPSESSID=h9ndtq11k1sgikf5p2jkem6k63

<https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrinchenko/>

[АЕ Krmskyi kak ukraynskyi pysatel ros.pdf?](#)

9. А.Ю. Кримський. Біографічний покажчик (1889-1971) / [відп. редактор О.Є. Засенко]. К.: Наукова думка, 1972. 168 с.
10. Агатангел Кримський - творець та інтерпретатор літератури: збірник наук. праць. Сімферополь: Таврія, 2002. 80 с.
11. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: збірник наук. праць / упор. Н. Данилюк. Луцьк: Волинська книга, 2007. 128 с.
12. Агатангел Кримський // З порога смерті : письменники України - жертви масових репресій. Вип.1. К., 1991. С. 278-282.
13. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / [відп. ред. О.Д. Василюк [та ін.]]. К.: Стилос, 2006. С. 43, 57, 276, 281, 439, 478, 495.
14. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк: Вежа, 2006. 256 с.
15. Антонович В. Про українофілів та українофільство // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. С. 135-143.
16. Арон Р. Опій інтелектуалів / пер. з франц. Г. Філіпчука. Київ: Юніверс, 2006. 272 с.
17. Астапенко І. Агатангел Юхимович Кримський / І. Астапенко // Країна знань. 2012. № 7. 3-я с. обкл.
18. Бабишкін О. Агатангел Кримський. Київ: Дніпро, 1967. 116 с.
19. Білецький Л. Хто такий Франко для українського народу? // Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20-30-х років ХХ ст. / упор. і авт. вступ. слова М. Ільницький. Львів: Вид центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 51-56.
20. Білодід І.К. Творчий подвиг ученого // А.Ю.Кримський - україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). К., 1974. С. 16, 18, 24; Головащук С.І. А.Ю.Кримський як лексикограф // Там само. С. 51, 52, 53.

21. Білоштан Я. А.Є. Кримський - український письменник // Літературний журнал. 1941. № 4. С. 111-118.
22. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / пер. з англ. під заг. ред. Р. Семківа. Київ: Факт, 2007. 720 с.
23. Борисенко В.К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф / В.К. Борисенко // НТЕ. 1991. № 3.- С. 43 - 52
24. Борисенко В.К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф. Вказ. праця. С. 43 - 52.
25. Бурбан В. Майже забутий незбагнений Агатангел Кримський. Наука і суспільство. 2006. № 1-2. С. 32-33.
26. Василюк О.Д. Дотики Івана Франка та Агатангела Кримського в царині орієнталістики / О.Д. Василюк // Сходознавство. 2006. № 33 - 34. С. 14 - 23.
27. Веретельник Р. Жива людина Агатангел Кримський // Сучасність. 2001. Ч. 6. С. 113-116.
28. Веркалець М.Н. Проблемы духовности тюркских народов в исследованиях А.Е. Крымского / М.Н. Веркалець. К.: Школяр, 1994. 146 с.
29. Веркалець М.М. А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників. Київ, 1990. 48 с.
30. Веркалець М.М. Агатангел Кримський і фольклор Сходу // НТЕ. № 3. К., 1973. С. 54 - 58
31. Веркалець М.М. Літературні взаємини Івана Франка з Агатангелом Кримським (до проблеми сходознавчих інтересів) // Іван Франко і світова культура Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.): у 3 кн. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 1990. С. 384-386.
32. Вівчар С. Взаємини Івана Франка та Агатангела Кримського крізь призму їх епістолярію // Листи Івана Франка до Агатангела Кримського / підгот. С. Вівчар. Львів: Вид-во Львівського університету, 2020. С. 3-34.

33. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX - перша третина XX ст.): навч. посіб. / за ред. Н. Зелінської. Львів: Світ, 2003. 612 с.
34. Галіп Т. Повістки і ескізи з українського життя А. Кримського // Буковина. 1896. 7 (19) липня. Ч. 77.
35. Глушко М. Кримський Аг. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: відтворення з авторського макету 1930. / автор. передм. А.Ю. Чабан. — Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2009. XVI+438+10 с., іл. / М. Глушко // Шевченків світ. 2010. Вип. 3. С. 148 - 158.
36. Грабович Г. Сергій Єфремов як історик української літератури
37. Гринченко Б. А. Е. Крымский как украинский писатель // Киевская
38. Гринченко Б. А.Е. Крымский как украинский писатель / Б. Гринченко // Киевская старина. 1903. 22-й год. Т. LXXX. Январь. С. 117, 118.
39. Грінченко Б. М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Київ: НАН України, 1994. 286 с.
40. Грушевський О. З сучасної української літератури: начерки і характеристики. Ч. 1. Українські повістярі другої половини XIX в. / вид. друге. Київ, 1909. 208 с.
41. Гурницький К.И. Агафангел Ефимович Крымский / К.И. Гурницький. М.: Наука, 1980. 192 с. («Русские путешественники и востоковеды»).
42. Гурницький К.І. А.Ю. Кримський в радянській історіографії // Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 4. К., 1971. С. 48 - 63.
43. Гурницький К.І. Кримський як історик / К.І. Гурницький. К.: Наукова думка, 1971. 184 с.
44. Гуць М. Подвижник на ниві науки й культури / М.В. Гуць // Українська мова і література в школі. 1991. № 7. С. 26 - 33;

45. Гуць М.В. Знаменні календарні дні у час збирання врожаю в серпні (за архівнимиматеріалами А. Кримського) // Там само. № 8. К., 1991. С. 71 – 73.
46. Даниленко О. Кримський Агатангел Юхимович: сходознавець, мовознавець, славіст, літературознавець, етнограф, педагог, історик, письменник, перекладач, поліглот. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / за ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ, 2007. С. 213–217.
47. Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики / О.І. Дей. К.: Наукова думка, 1975. С. 206 - 219.
48. Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю. Кримський) / Г.Г. Денисенко // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). Київ, 1991. С. 116 - 121.
49. Драгоманов М. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. Вибране. Київ: Либідь, 1991. С. 430-455.
50. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. Київ : Інститут держави і права АН України / ред. кол.: Ю. Римаренко, І. Курас, І. Дзюба та ін. Київ, 1993. С. 66-70.
51. Іванко А. Велетень української науки Агатангел Кримський / А. Іванко // Історія України (Шкільний світ). 2011. № 10. С. 3-5. Бібліогр.: С. 5.
52. Ільєнко І. Хватальна евакуація : поєдинок академіка Агатангела Кримського // Ільєнко І. У жорнах репресій : оповіді про укр. письменників : (за арх. ДПУ-НКВС) / І. Ільєнко ; худож. оформл. Я. Яковенка ; фоторепрод. І. Яїцького. К. , 1995. С. 315-339.
53. Кезьма Т. Выдающийся арабист / Т. Кезьма // Советская Украина. 1941. № 68 (971) (22 марта 1941 г.). С. 4

54. Клоустон В.А. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. Переклад з англійської А. Кримського / [відп. ред. О.Д. Василюк]. К.: Стилос, 2009. С. 7 - 22.
55. Ковалів Ю. Кримський Агатангел. Слово і час. 2019. № 1. С. 88-95.
56. Кочубей Ю. Слово Орієнту [до виходу в світ книги А.Ю.Кримського «Поезії»] // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. Серія «Наукова спадщина сходознавців». К., 2006. 467 с.
57. Кримський А. Андрій Лаговський: повість. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1905. 252 с.
58. Кримський А. Історія Туреччини / 2-е вид., випр. Київ; Львів: Олір, 1996. 288 с.
59. Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Київ: Дніпро, 1971. 372 с.
60. Кримський А. Повістки і ескізи з українського життя. Написав А. Кримський / видано під доглядом М. Павлика. Коломия і Львів: з друкарні М. Білоуса і В. Манецкого, 1895. 332 с.
61. Кримський А.Ю. Твори: у 5 т., 6 кн. Київ: Наукова думка, 1972-1973. Т. 1. 1972. 632 с.; Т. 2. 1972. 718 с.; Т. 3. 1973. 512 с.; Т. 4. 1974. 640 с.; Т. 5, кн. 1. 1973. 548 с.; Т. 5, кн. 2. 1973. 336 с.
62. Кримський Аг. Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного. Відтворено з авторського макету: Аг. Кримський. Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного з географічною мапою та малюнками. Київ, 1930. [техніч. редактор: С.А. Кандич]. Черкаси: Ветикаль, 2009. С. V - XVI.
63. Кримський Аг. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного / відтворення авторського макету 1930 с.; автор передм. А.Ю. Чабан. Черкаси: Вертикаль, 2009. XVI+438+10 с.

64. Криса Б. Агатангел Кримський і його візія України // Питання історії, української та слов'янської мов та культури. Львів, 1997. С. 89-95.
65. Кристева Ю. Самі собі чужі. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. 262 с.
66. Крутікова Н.Є. Іван Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. Твори: у 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1985. С. 5-30.
67. Крымский А. Е. Мусульманство и его будущее. Москва: Издание магазина «Книжное Дело», 1899. 122 с.
68. Крымский А. Суфизмъ // Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. Т.ХХХІІ. Санктъ-Петербургъ, 901 с.
69. Курас І. Великий учений-гуманіст: до 130-річчя акад. А. Ю. Кримського. Київ. старовина. 2001. № 2. С. 118-126.
70. Лебедев Ю.І. Орієнталізм у фольклористичних студіях Агатангела Кримського / Ю.І. Лебедев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Східні мови та літератури». 2005. № 8. С. 22 - 25.
71. Ломонос Є. Широковіте життя Агатангела Кримського. Дивослово. 2002. № 1. С. 46-51.
72. Маленька Т. Агатангел Кримський: портрет на тлі епох // Слово і час. 2001. № 1. С. 11-14.
73. Микитась В.Л. Кримський Агатангел Юхимович (Євтимович) // Українська літературна енциклопедія: у 5 т. Т. 3: К - Н. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1995. С. 58-60.
74. Микитюк В. Агатангел Кримський та Омелян Огоновський // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Збірник наук. пр. Міжнар. конф., присв. 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті (Львів, 23-25 жовтня 1998 р.): у 2 част. Част. перша. Львів: Світ, 1999. С. 132-135.

75. Моклиця М. Християнство Агатангела Кримського: психологічні та естетичні аспекти // Агатангел Кримський у контексті української та світової культури: збірник наукових праць. Волинь філологічна: текст і контекст. Вип. 1. Луцьк: Вежа, 2006. С. 115-130.
76. Ольшевський І. Агатангел Кримський: поклик Сходу. Спроба трактату в особах. Луцьк: Терен, 2012. 252 с.
77. Останіна Г.Г. Схід очима Агатангела Кримського [Електронний ресурс]. Режим доступу:
78. Павличко С. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві // Павличко С. Теорія літератури / передм. М. Зубрицької. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. С. 641-652.
79. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. К.: Основи, 2001. 235 с.
80. Павличко С.Д. Дискурс модернізму в українській літературі // Павличко С. Теорія літератури / передмова М. Зубрицької. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. С. 21- 423.
81. Павличко С.Д. Лабіринти мислення. Інтелектуальний роман сучасної Великобританії Київ: Дніпро, 1993. 108 с.
82. Поліщук В. Агатангел Кримський став професором у 29 років / В. Поліщук // Голос України. 2009. 13 лют. С. 12.
83. Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський: 1971-1941 // Український історик. Нью-Йорк; Мюнхен, 1971. № 3-4 (31-32). С. 90-98.
84. Попов П.М. Академік А.Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості / П.М. Попов // Народна творчість та етнографія (НТЕ). 1961. Кн. 3. С. 77 - 82.
85. Прицак О. Передмова // Павличко С.Д. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2000. С. 5-9.

86. Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / відп. ред.: Василюк О.Д. та ін. Київ: [Вид. дім «Стилос»], 2006. С. 10-38. (Серія Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України «Наукова творчість сходознавців»).
87. Прицак О. Українець тюркського походження Агатангел Кримський. Пам'ять століть. 2008. № 4. С. 124–142.
88. Романов С. Історія доби в постатях : до 140-річчя Лесі Українки і Агатангела Кримського / С. Романов // День. 2011. 30 верес. 1 жовт. С. 11-45.
89. Романова О. Агатангел Кримський та витворена навколо нього міфологія: історико-антропологічне дослідження // Східні традиції державотворення. Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня уродин Агатангела Кримського. Київ: ТОВ «Прометей», 2020. С. 52-90.
90. Сарабей В. Академік А. Ю. Кримський. Хроніка-2000. 2000. № 1(43). С. 285-297.
91. Сарабьев А.В. А.Е. Крымский: специфика научного познания арабского востока / А.В. Сарабьев // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2010. № 5. С. 112 - 120.
92. Сюдюков І. Народ вічний у пізнанні : українська ідея Агатангела Кримського у вселюдських системах координат / І. Сюдюков // Україна Incognita / за ред. Л. Івшиної. К., 2002. С. 287-291.
93. Таранюк В. Славетний поліглот // Владислав Таранюк про Івана Пулюя, Василя Єрошенка, Василя Каразіна, Агатангела Кримського, Лазаря Заменгофа : [оповідання] / худож. І. Михайлов. К., 2009. С. 55-67.
94. Творчість Агатангела Кримського у контексті європейської і світової культури // Волинь філологічна: текст і контекст. Луцьк: Вежа, 2006. Вип. 1. 256 с.

95. Титаренко Л. «Він цю Батьківщину любив» : минуло 140 років від дня народження академіка, видатного історика, філолога і письменника Агатангела Кримського / Л. Титаренко // *Голос України*. 2011. 20 січ. С. 21-56.
96. Україна Incognita / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Факт, 2002. 400 с.
97. Храновський В. Проблеми доарійської історії Ірану у неопублікованій роботі А.Ю. Кримського «... Елам» / В. Храновський // *Східний світ*. 1997. № 1 - 2.- С. 125 - 137;
98. Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. Записки НТШ. 1962. Т. СХХІІІ. С. 309-322.
99. Шкляр В. Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі // *Сучасність*. 2004. № 4. С. 49-58.
100. Шляхова Н. Біографізм як методологічна проблема // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 33. Част. 1. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004. С. 171-177.
101. Шпак В. Хресний шлях Агатангела Кримського : 140 років тому народився один з найвідоміших орієталістів світу / В. Шпак // *Урядовий кур'єр*. 2011. 15 січ. С. 7-45.